

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Серія «Національна безпека» Випуск 11

Б. О. ПАРАХОНСЬКИЙ
Г. М. ЯВОРСЬКА

**СИСТЕМНА КРИЗА МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ:
БЛИЗЬКОСХІДНО-ЧОРНОМОРСЬКИЙ ПРОСТІР**

Аналітична доповідь

Київ 2016

УДК 327.5(1-194.2)+(5-15)
П 18

Серію засновано
у 2013 році

*За повного або часткового відтворення матеріалів даної публікації
посилання на видання обов'язкове*

Автори:

Парахонський Б. О., д. філос. н., проф.;

Яворська Г. М., д. філол. н., проф.

За загальною редакцією К. А. Кононенка

Електронна версія: <http://www.niss.gov.ua>

Парахонський Б. О.

П 18 Системна криза міжнародної безпеки:
Близькосхідно-Чорноморський простір : аналіт. доп. /
Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська. – К. : НІСД, 2016. – 52 с. –
(Сер. «Національна безпека», вип. 11).

ISBN 978-966-554-267-4

Криза міжнародної безпеки в останні два роки набула системного характеру. Заплутаний вузол традиційних геополітичних суперечностей у Близькосхідно-Чорноморському просторі ще більше затягується внаслідок російської анексії Криму та неприхованого нарощування мілітарної активності РФ в акваторії Чорного моря. У доповіді проаналізовано суперечливість середовища безпеки в умовах російської загрози, визначено чинники, що діють у напрямку руйнації існуючого світового ладу. Особливу увагу приділено трансформації стратегічної оборонної політики НАТО та питанням формування регіональної підсистеми міжнародної безпеки. Обґрунтовано потребу оновлення зовнішньополітичної доктрини України, уточнення порядку денного для європейської та євроатлантичної інтеграції України внаслідок змін міжнародного безпекового довілля.

ISBN 978-966-554-267-4

© Національний інститут
стратегічних досліджень, 2016

ВСТУП

Останні два роки виявилися критичними для системи міжнародної безпеки. Російська агресія проти України 2014 р., анексія Криму, розгортання масштабної проксі-війни на території Донбасу, подальші наступальні й непередбачувані дії великої ядерної держави різко підвищили нестабільність глобального безпекового довкілля, значно підсилили дію негативних чинників, що діють у напрямку руйнації існуючого світового ладу. Питання стримування агресора виходить на перший план і має бути вирішене спільними зусиллями міжнародної спільноти.

Криза міжнародної безпеки набула системного характеру. Процеси, що відбуваються у Близькосхідно-Чорноморському просторі, набувають у цьому контексті особливого значення. Заплутаний вузол традиційних геополітичних суперечностей ще більше затягується внаслідок анексії Криму та неприхованого нарощування російської мілітарної активності в акваторії Чорного моря. Ця активність є спрямованою на **формування плацдарму для поширення впливу Росії у напрямку Середземномор'я і Близького Сходу**. Військові дії РФ у Сирії під гаслом боротьби з тероризмом загострили складні й погано контрольовані руйнівні процеси на Близькому Сході і в Північній Африці. Спроби Росії перетягнути на свій бік Сербію, намагаючись змусити цю країну відмовитися від євроінтеграційної перспективи, демонструють агресивну увагу РФ до Балкан.

Результати референдуму у Великій Британії з рішенням вийти з ЄС стали наступним етапом у поглибленні міжнародної безпекової кризи. Після анексії Криму й агресії РФ на Донбасі це друга подія такого рівня у сенсі руйнування попереднього світового порядку, що склався після завершення холодної війни.

НАТО, як ключовий елемент європейської та євроатлантичної безпеки, адаптується до змін у безпековому довкіллі, модифікує стратегічні принципи своєї діяльності у напрямку стримування Росії. Україна, вже третій рік поспіль обороняючись проти агресора на своїй території, ціною людських життів реалізує це завдання. За словами Дж. Сороса, доля ЄС нині безпосередньо залежить від майбутнього України. Насправді нові ризики і загрози є ще більш масштабними. Необхідність стримати агресора життєво важлива для того, щоб не допустити реалізації сценарію повномасштабної війни в Європі та світі.

1. КРИЗА СИСТЕМИ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

Існуюча система міжнародної безпеки утворена з кількох взаємопов'язаних підсистем та структурних елементів, взаємодія яких є необхідною для підтримання миру і стабільності у різних регіонах та у світі в цілому: міжнародні організації з питань безпеки глобального і регіонального рівнів, впливові держави світу та ключові регіональні країни, міжнародна правова система, включаючи сукупність угод і домовленостей між окремими державами. Кризові явища у системі міжнародної безпеки виникають внаслідок неефективності міжнародних організацій, у випадку неадекватної поведінки великої держави, недієздатності міжнародної правової системи, порушення базових двосторонніх та багатосторонніх угод.

На сьогодні можна стверджувати, що міжнародне безпекове середовище перебуває в стані глибокої системної кризи, сутність якої полягає у руйнуванні засад світового ладу, сформованого після Другої світової війни, закріпленого у Статуті ООН, Гельсінському Заключному акті, у базових документах інших міжнародних організацій і підтверженого численними угодами дво- та багатостороннього характеру.

Серед головних принципів побудови світового порядку визнано непорушність кордонів, невтручання у внутрішні справи інших держав, заборону на застосування збройних сил або погрози силою при вирішенні конфліктів, політичне врегулювання суперечок між державами тощо. Усі непорозуміння та конфлікти між державами мають бути врегульовані у форматі міжнародних організацій з питань безпеки – РБ ООН, ОБСЄ та інших. Попри певні порушення цих принципів протягом тривалого історичного періоду, міжнародні механізми забезпечення світового порядку в цілому виконували свою стримуючу функцію.

Криза міжнародної безпеки спровокована тим фактом, що всупереч нормам цивілізованої поведінки держав один з ключових елементів міжнародної та європейської безпеки – Російська Федерація, яка взяла на себе відповідальність за підтримання миру і стабільності у європейському регіоні та у глобальному світі (як постійний член РБ ООН) – відкрито пішла на порушення міжнародного права та загальних принципів світового порядку.

Російська анексія Криму в 2014 р. та подальша агресія РФ на Сході України, із застосуванням як регулярних російських військ, так і методів ведення проксі-війни за допомогою місцевих формувань, спричинили виникнення гарячої точки на східному кордоні ЄС. Агресія Росії порушила військовий баланс сил на континенті, вплинула на зміну конфігурацій, що склалися після холодної війни. Порушивши базові міжнародно-правові принципи, дії РФ запустили процес руйнування системи європейської та трансатлантичної безпеки.

Російська операція в Сирії, розпочата у вересні 2015 р., призвела до подальшого загострення міжнародної безпекової кризи. Масований терористичний напад у Парижі 13 листопада 2015 р., кваліфікований президентом Франції як війна, і збитий турецькими ВПС 24 листопада 2015 р російський бомбардувальник, який, попри неодноразові попередження, порушив повітряний простір Туреччини – все це засвідчило, що глобальна безпекова криза стрімко й стрибкоподібно наростає.

Про системний характер кризи свідчить послідовне свідоме нехтування РФ принципами невтручання у внутрішні справи та непопорушності кордонів щодо Республіки Молдова (Придністров'я), Грузії (Абхазія та Південна Осетія), України (Крим та Донбас). Російські радикально-націоналістичні кола, до яких уважно прислухається влада, ставлять питання щодо статусу низки територій Білорусі та Північного Казахстану. Територіальні претензії висуваються до країн Балтії та Фінляндії.

Для європейських політиків спрямованість дій Росії спочатку була незрозумілою. Але якщо у ситуації Молдови та Грузії світова спільнота ще могла сприймати російську агресію як непорозуміння, виняток із загальних правил, то цинічне порушення українського суверенітету зробило наочним факт системного політичного курсу РФ на силову реанімацію імперії, обумовленого ідеями реваншизму та нацизму. На сьогодні вже цілком зрозуміло, що РФ має на меті переглянути міжнародний порядок, що склався після закінчення холодної війни, зруйнувати Північноатлантичний альянс, повернути «право сили» до міжнародних відносин і встановити власну сферу впливу на пострадянському та, можливо, на всьому посткомуністичному просторі.

Отже, саме російський політичний режим є відповідальним за руйнування існуючої системи міжнародної безпеки, подібно до того, як у 30-ті роки минулого століття світовий порядок, побудований на Версальській системі, був зруйнований фашистськими режимами Німеччини та Італії. Руйнування існуючого міжнародного правового порядку РФ бере як передумову формування нового порядку, який би влаштував російський правлячий режим і працював на його зміцнення.

Російський реваншизм проводить курс на підрив основ правової системи міжнародної безпеки відповідно до своїх уявлень про світовий порядок як про багатополосну систему із сферами впливу, що начебто мають бути закріплені за великими державами. Вважається, що велика держава встановлює на свій розсуд власні моделі порядку у своїй сфері домінування, куди інші великі потуги не мають права втручатися.

Згідно з таким підходом, світовий порядок забезпечується балансом сил великих держав, серед яких російська зовнішньополітична ідеологія визнає лише США, КНР та РФ – держави, які мають значні збройні сили з великим ракетно-ядерним потенціалом. Усі інші країни включені в ту або іншу сферу впливу або на їх теренах ведеться боротьба за домінування. Будь-яке посягання з боку іншої великої держави на посилення своїх впливів у «чужій» сфері домінування означає «експансію», «ущемлення національних інтересів», тобто розглядається як агресивний крок, що вимагає відповідного реагування, включаючи застосування збройних сил.

Слід визнати, що саме за такою логікою здійснювалася міжнародна політика часів біполярного протистояння США та СРСР. Вторгнення радянських військ в Угорщину (1956 р.), Чехословаччину (1968 р.), Афганістан (1979 р.) здійснювалися з «поліційною» метою – встановлення бажаного для радянського режиму порядку. З іншого боку, подібну мету мали дії армії США в В'єтнамі, операції ЦРУ на Кубі, у Нікарагуа, інших країнах третього світу тощо. Кризи у відносинах між двома великими супердержавами містили у собі загрозу світової війни, що потребувало домовленостей для її запобігання та зниження порогу нестабільності.

Глобальна політика мала пріоритетом інтереси великих держав, тоді як інтереси інших країн частіше за все не брали до уваги. Міжнародне право та міжнародні інституції з питань підтримання миру і стабільності є більше допоміжними і можуть бути задіяні за домовленістю великих держав.

Після ліквідації одного з полюсів конфронтації та включення нових пострадянських держав у світову політичну систему здавалося цілком реальним підтримання принципів світового порядку шляхом домовленостей та компромісів ключових акторів міжнародної безпеки, їх співпраці з іншими державами у форматі міжнародних організацій. Замість політики геополітичної конкуренції та балансу сил можна було очікувати істотного підвищення ролі міжнародних організацій та міжнародної правової системи у підтриманні миру і стабільності у світі.

Водночас слід визнати, що створені у повоєнний час структури міжнародної безпеки не могли бути достатньо ефективними, оскільки самі формувалися в умовах компромісів і поступок між великими

державами, зацікавленими у збереженні свого впливу на прийняття рішень. Сама ідея підтримання миру шляхом консенсусу великих держав, закріплена у статуті ООН у вигляді їх права вето на рішення Ради Безпеки ООН, **фактично містить можливість розподілу сфер відповідальності, що дуже легко перетворюється на розподіл зон геополітичного домінування.** Так, вважалося, що країни соціалістичного табору знаходяться під опікою СРСР, тоді як Західний світ – під безпековою парасолькою США.

Аналогічно, недостатньо ефективні механізми були закладені в основу діяльності такої загальної міжнародної інституції з питань безпеки, як ОБСЄ, яка також формувалася у часи холодної війни шляхом компромісів та поступок держав із двох військово-політичних та економічних таборів, які на той час розподіляли Європу навпіл. Попри достатньо позитивні декларації Гельсінського Заключного акта, механізми реалізації його положень не надають можливостей для оперативного запобігання кризовому розвитку подій та врегулювання конфліктних ситуацій.

Більш того, навіть така потужна система колективної безпеки, як НАТО, демонструє недостатню готовність протистояти сучасним викликам з огляду на складні і повільні процеси прийняття рішень та відсутність ефективних механізмів запобігання та ліквідації загроз нетрадиційного і асиметричного типу.

Внаслідок кризи, започаткованої агресією РФ в Україні, вийшли на поверхню не лише вияви інституційної слабкості організацій з питань міжнародної безпеки (НАТО, ЄС, ООН, ОБСЄ), але й тактичні і стратегічні прорахунки в оцінці та розумінні природи постбіполярного середовища безпеки, яких припустилися як названі організації, так і ключові міжнародні гравці. Уявлення про зменшення ролі «жорстких загроз», насамперед на Європейському континенті, виявилися передчасними. Далася взнаки й тенденція до постійного скорочення видатків на оборону в країнах – членах НАТО.

В умовах нападу Росії на Україну й окупації Криму ключові елементи європейської безпеки – НАТО, ЄС, ОБСЄ – виявили вкрай недостатню ефективність. Це стосується насамперед відповідних структур ЄС. Європейський Союз, віддавна сконцентрований на засобах «м'якої сили», опинився в ситуації застосування Росією засобів «жорсткої сили» і комбінування воєнних і цивільних засобів у ході гібридної війни. Однак діяльність ЄС могла б бути ефективною у протистоянні економічним, фінансовим, енергетичним загрозам. Крім того, тактика «залучення» РФ, або її умиротворення, що базувалася на загальній стратегії ставлення до Росії як партнера Заходу, зазнала поразки.

Зрозуміло, що, оскільки міжнародні інституції з питань безпеки не є достатньо ефективними, залишаються два шляхи – або радикальна реформа міжнародних безпекових організацій, або відповідальність за мир і стабільність, як і раніше, переводиться у площину взаємодії великих держав. Якщо на Заході майбутнє міжнародної безпеки бачать у категоріях глобалізованого світу, в якому протидія сучасним загрозам вимагає координації зусиль усіх держав світової спільноти, то керівництво РФ схиляється до геополітичної парадигми, коли питання безпеки вирішуються за зонами відповідальності багатополюсного світу.

Коли після руйнування СРСР функції постійного члена РБ ООН були передані до РФ, світова спільнота таким чином надала величезний кредит довіри одній з колишніх радянських республік, найбільшій за розміром, яка фактично перейняла на себе функції ядерної держави. Передбачалося, що нове керівництво Кремля з повагою ставитиметься до принципів міжнародного права та поважатиме права нових незалежних держав. Однак ці сподівання не справдилися. Отже, можна очікувати, що у випадку таких серйозних порушень міжнародного права Москвою **має бути розпочатий зворотній процес позбавлення РФ функцій постійного члена РБ ООН**, як держави, що знехтувала довірою світової спільноти. Для цього достатньо лише скасувати відповідне рішення ООН.

Московські політики за інерцією свого геополітичного мислення продовжують вважати пострадянські країни своєю «зоною відповідальності», тобто домінування, що на практиці, за уявленнями Кремля, означає право втручатися у внутрішні справи нових незалежних держав, включаючи застосування збройної сили під приводом захисту «співвітчизників» або «російськомовних» громадян в інших країнах. Таке право зафіксоване в офіційних документах РФ стратегічного характеру.

Кремль продовжував також зараховувати до сфери своїх інтересів та впливів і європейські посткомуністичні держави, а отже, був дуже незадоволений, коли ті цілими групами почали набувати членство у НАТО та ЄС. Це трактувалося не як зміцнення європейської системи колективної безпеки, а як експансія НАТО на схід і ущемлення інтересів Москви.

Таким чином, говорячи про кризу системи міжнародної безпеки, не можна все зводити лише до питання неефективності міжнародних організацій. **У їхній структурі від початку закладений механізм функціонування, на який вирішальний вплив мають великі держави.** Від того, як складаються відносини між впливовими державами та ключовими акторами міжнародної політики, фактично залежить і ефективність міжнародно-правових інститутів.

Уявлення щодо суперечностей багатополярного світу або зіткнення цивілізацій як джерел глобальних конфліктів усе ще знаходяться у межах конфронтаційних стереотипів бачення міжнародних відносин, надають певного виміру геополітичній парадигмі. Конфлікт систем цінностей не щезає з порядку денного світового розвитку, а лише набуває іншого виміру. Але насправді ціннісні системи сучасного глобалізованого світу і Кремля різного порядку – йдеться не про зіткнення або конкуренцію різних цивілізаційних моделей, наприклад, західної та греко-православної, а, скоріше, про зіткнення сучасного варварства і цивілізації у широкому сенсі.

Не можна заперечувати, що кожна з великих потуг має свої інтереси у світовому просторі та намагається їх реалізувати, враховуючи сили та потенціал могутності інших впливових акторів. Це означає, що до певної міри уявлення традиційної геополітики спрацьовують і в сучасному світі. Водночас слід розуміти, що за останні десятиліття умови функціонування міжнародного безпекового середовища істотно змінилися. Головні риси цих змін окреслюються наступними обставинами.

Сутністю сучасних процесів глобалізації є формування світової економічної системи з високим рівнем взаємопов'язаності економік окремих держав та регіональних інтеграційних підсистем. Транснаціональні корпорації розповсюджують свою діяльність у багатьох країнах та регіонах. Вільне пересування робочої сили, капіталів, товарів та послуг, розвиток систем комунікації робить кордони між державами все більш умовними. Співробітництво і кооперація стають більш вигідним засобом у відносинах між державами, аніж конфронтація і конфлікти. Боротьба за ресурси, які становили один з головних мотивів традиційної геополітики, втрачає сенс в умовах, коли їх можна придбати на вільному ринку. Вирішальним ресурсом, головною рушійною силою прогресивного розвитку стає інформація, виробництво і використання знань.

У розвитку світової економіки останніх десятиліть набувають сили процеси регіональної інтеграції, які визначають напрямки і пріоритети сучасного стану глобалізації господарського життя, формуючи середовище глобальної конкуренції і впливаючи на усвідомлення перспективних інтересів країн і регіонів світу. В нових умовах, коли перед багатьма країнами стоять завдання економічної і соціальної модернізації, утворення нових систем співробітництва спрямоване на формування економічних моделей, що надають нове поле можливостей, сприяють розробці масштабних міжнародних проєктів, які важко зреалізувати в межах старих структур.

У таких умовах змінюється сенс уявлень про національну та міжнародну безпеку. Пріоритетною стає безпека людини, держава та національно-політична організація суспільства виконують функцію забезпечення умов для безпечного життя і розвитку людини. Змінюється характер сучасних загроз безпеці. На перший план виходять загрози життю людини – міжнародний тероризм, міжетнічні конфлікти, торгівля людьми, міжнародний кримінал, кіберзлочинність, нелегальна торгівля зброєю, наркоторгівля, екологічні проблеми, взаємозалежність економік, неконтрольовані міграційні процеси, до чого спонукають демографічні, соціальні, технологічні та природні кризи.

Продовжує існувати загроза виникнення нових та ескалація тліючих міжетнічних та міждержавних конфліктів, особливу небезпеку складає відновлення конфліктів у Придністров'ї та на Кавказі. Регіональні конфлікти, що існують на етнічному та міжконфесійному ґрунті, але також інспіровані ззовні, не могли б набути загрозливих масштабів без постійної зовнішньої підтримки. Місцевий сепаратизм, який фактично стає знаряддям імперської політики РФ, перетворюється на один із провідних чинників продукування та підтримки нестабільності у регіоні.

Невирішеність конфліктних ситуацій, їх штучне «заморожування», постійна ескалація напруженості у державах регіону обумовлює посилення інших загроз, зокрема таких, як нелегальна міграція, контрабанда, нелегальний обіг зброї, торгівля людьми, неможливість гарантування безпеки транспортних шляхів та надійного постачання енергоресурсів, активізація міжнародного тероризму тощо.

Новітні загрози виникають із самої природи сучасних міжнародних відносин й на сьогодні вже стали об'єктивним явищем. З огляду на це, національного рівня гарантування безпеки недостатньо для їх попередження й подолання. Ізоляціонізм та різноманітні форми його прояву, такі як автаркія, класичні форми твердого нейтралітету, відмова від адекватних дій щодо зовнішньої агресії і від урахування небезпеки з боку певних внутрішньополітичних процесів у сусідніх країнах, є невиправданими з точки зору національних інтересів. Покладання на такі форми приховування та уникнення загроз в умовах глобалізованого світу не лише не забезпечує надійного захисту від них, але й створює додаткові проблеми.

Подолання цих загроз, з огляду на їх транснаціональний характер, потребує спільних зусиль країн світової спільноти. За останні десятиріччя міжнародні організації та окремі держави та їх угруповання зосередили свої зусилля саме на створенні механізмів протидії новітнім викликам та загрозам, приділяючи меншу увагу традиційним системам військово-оборонного типу.

Формування сучасної світової політичної системи неможливе без утворення універсального відкритого простору міжнародного спілкування якісно нового рівня. Загальною тенденцією розвитку людської цивілізації є спрямування до організації глобальних систем продуктивної діяльності, пов'язаної із спільними універсальними моделями комунікації.

У сучасних умовах протидіяти глобальним загрозам можна лише засобами, можливості для яких створює система міжнародних відносин. Головними формами такої протидії є створення глобальних та регіональних моделей безпеки з колективними засобами попередження загроз та їх подолання.

Крім необхідності пошуку колективних форм гарантування безпеки на глобальному рівні, сучасний світ покладає на всіх його суб'єктів і глобальну відповідальність. **Ігнорування негативних та загрозливих тенденцій, що відбуваються в одному кінці світу, рано чи пізно, але неминуче призводить до виникнення цих процесів біля кордонів або безпосередньо у нашій країні.** Тож сучасна держава, яка прагне називатися відповідальною, не має права уникати сучасних викликів глобалізованого світу прикриваючись тими або іншими причинами – географічними, політичними, економічними, а має сприймати їх і знаходити адекватні відповіді.

2. БЛИЗЬКОСХІДНО-ЧОРНОМОРСЬКИЙ ПРОСТІР ЯК ВУЗОЛ ГЛОБАЛЬНИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ

Простір Близького Сходу вкупі з прилеглими регіонами, зокрема, Чорноморським, Балканським та Східносередземноморським (Левант), історично є місцем формування потужної цивілізаційної системи, яка стала базисом сучасної європейської макроцивілізаційної моделі. Країни простору від Єгипту і Палестини до Причорноморських степів та від Адріатики до Каспію і Перської затоки протягом тривалого історичного часу знаходилися у політичній взаємодії різного типу – від існування у складі великих імперій до перебування у форматі локальних підсистем міжнародних відносин.

Значний історичний досвід утворення різноманітних геополітичних моделей пізніше отримав розвиток у ширших масштабах, включаючи глобальний вимір. Риси біполярної моделі можна виявити у формах

стародавнього елліно-перського протистояння або середньовічної ісламсько-християнської конфронтації. Єдиний регіональний простір формується у межах християнської Візантійської держави та, пізніше, у кордонах Османської. До цього простору історично тяжіє і стародавня Україна-Русь.

Арабо-ісламське завоювання розбиває регіональну геополітику на дві частини – ісламську та християнську, взаємодія та боротьба між якими становить значну частину європейського історичного процесу. З часів Хрестових походів та венеціансько-генуезької торговельної експансії у просторі регіону набуває ваги західноєвропейський елемент.

З XVI ст. Чорноморсько-Близькосхідний простір об'єднується у цілісну політичну структуру в межах ісламсько-тюркської Османської імперії, яка до XX ст. веде постійні війни з християнськими європейськими державами широким фронтом від Північної Африки до Балкан, Криму і Кавказу. У XX ст. у просторі регіону на уламках зруйнованих імперських державних утворень формуються національні держави зі своїми інтересами і власним баченням майбутнього, але також зацікавлені у розвитку добросусідських відносин та створенні регіональних моделей стабільності.

Історія свідчить, що, попри всі соціальні, релігійні та етнічні відмінності народів цього великого простору, вони тривалий час перебували у спільних процесах соціально-економічного і політичного життя, що не може не впливати і на сучасний стан регіональних міжнародних відносин. Греко-православний цивілізаційний конгломерат етносів знаходився у значно більш щільній взаємодії з тюрко-ісламським світом, аніж західноєвропейський з його більш гострими формами протистояння ісламу. Суспільні традиції тривалого співжиття, взаємопроникнення культурних практик і звичаїв, вірувань і ціннісних орієнтацій – усе це створює своєрідний контекст, без урахування якого неможливо зрозуміти реалії сучасного регіонального геополітичного комплексу.

Загалом цей простір характеризується політичною та економічною нестабільністю, посиленням деструктивних впливів транснаціональних загроз, що перешкоджає реалізації спільних проєктів та розвиткові міжнародної співпраці. У просторі мають місце негативні тенденції та процеси, що гальмують його економічний розвиток і створюють ряд загроз у сфері міжнародної та регіональної безпеки.

Відмінність у баченні шляхів історичного розвитку та у сподіваннях на майбутнє, наявність внутрішніх суперечностей та міжетнічних конфліктів, зіткнення інтересів і цілей позарегіональних держав тощо не сприяють стабільності у просторі регіону.

Розвинені країни Західної Європи та Далекого Сходу (Японія, КНР) перебувають у значній залежності від постачання нафти з Близького Сходу. Контроль за енергетичними ресурсами та шляхами їх постачання надає великим державам та країнам регіону суттєві геополітичні переваги. Боротьба між глобальними силами за економічний і політичний контроль за процесами в регіоні періодично загострюється, що серйозно впливає на стабільність і безпеку в Європі та світі.

На регіональну геополітику значний вплив продовжують мати потужні позарегіональні сили зі своїми інтересами, які прагнуть використовувати внутрішні суперечності на свою користь. Від того, які геополітичні сили тут домінуватимуть, багато в чому залежить і сам вибір стратегічного шляху розвитку та його реальне втілення.

З розпадом біполярної моделі міжнародних відносин відбуваються значні зміни в геополітичній ситуації в країнах великого простору Близького Сходу та Південно-Східної Європи. У складній сітці взаємодій і переплетень глобальних інтересів та інтенцій значну роль грають місцеві актори, які ведуть між собою гру за лідерство і також прагнуть вийти на світову арену, зайняти одне з центральних місць у міжнародній політиці регіону (Іран, Туреччина, Саудівська Аравія, Ізраїль тощо).

Наявні стратегічні перспективи розвитку регіональних суспільств утворюють поле вибору, що має здійснитися в часовій перспективі. Але інтенції, спрямовані в майбутнє, підлягають коригуванню також у просторовому вимірі з огляду на структуру геополітичного ландшафту, який формується в регіоні та його оточенні.

Кожна з великих сил прагне до встановлення власної моделі порядку з метою втілення своїх інтересів і має певні шанси здобути перевагу і забезпечити своє домінування в регіоні, спираючись на підтримку прихильних до себе внутрішніх політичних сил.

Найбільшою потугою у регіоні залишаються США, які за часів президентства Дж. Буша (мол.) проводили активну політику на Близькому Сході, а також проголошували Чорноморський регіон сферою своїх життєво важливих інтересів, що, зокрема, сприяло входженню Румунії та Болгарії до НАТО та ЄС, налагодженню партнерства з Грузією та Україною.

Американська політика в регіоні спирається на союзницькі відносини з країнами НАТО, особливо з Туреччиною, стратегічне партнерство з Ізраїлем, дружні відносини з рядом арабських країн. Згідно із стратегічною концепцією США, регіональні конфлікти можуть бути врегульовані завдяки схемі, в якій економічне співробітництво узгоджене із політичними домовленостями. Така схема була задіяна при

врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту, у відносинах з Іраном, присутня у сучасній політиці щодо РФ.

Політичний курс адміністрації Б. Обама на «перезавантаження» відносин з РФ відсунув проблеми Чорноморського регіону на периферію інтересів США, що фактично розв'язало руки Росії, яка включає регіон у сферу власних геополітичних інтересів. Користуючись сприятливою геополітичною кон'юнктурою керівництво РФ розв'язало агресивні дії проти Грузії і проти України як покарання за їх євроатлантичні та євроінтеграційні уподобання, а також надало масштабну військову допомогу сирійському режиму Асада.

Європейська модель порядку історично присутня у регіоні: економічно – через торговельні відносини та політично – через формування залежних територій, створення великих імперій, що, попри жорстку експлуатацію місцевого населення, все ж сприяло прилученню до європейських уявлень про світ, до сучасних форм технологічного прогресу, європейського типу соціально-політичної системи.

Європейський спосіб бачення проблем Близького Сходу є привабливим для ряду країн і має багато прихильників. Йдеться, зокрема, про переоцінку сучасної регіональної системи міжнародних відносин у стратегічному проекті артикуляції і поєднання інтересів народів європейського оточення. Країни Заходу сприяють здійсненню процесів реформування економічних та політичних систем регіону і вважають цей простір важливою сферою власних інтересів. Середземноморська конференція в Барселоні (1995 р.) проголосила ідею середземноморського співробітництва, а пізніше у цей процес включено і пострадянські країни, що отримує вигляд політики сусідства ЄС та «східного партнерства».

Базовою засадою тут є питання тіснішого та масштабнішого співробітництва між країнами з різними типами культур з метою отримання економічної вигоди для всіх частин регіону, спільна безпека, зменшення напруженості та зниження ризику збройного конфлікту. Європейські країни вбачають у широкомасштабному розвитку південно-східних просторів важливий чинник європейської безпеки. Слід було очікувати, що цей напрям зовнішньополітичного мислення, як більш гнучкий та неконфронтаційний, набуватиме домінуючого характеру в країнах регіону, оскільки об'єктивно більш відповідає їх інтересам.

У перспективі у близькому європейському оточенні могли б утворитися регіональні системи співробітництва і стабільності як органічний елемент загальноєвропейської архітектури безпеки. В цьому сенсі можна говорити про формування регіональних інтеграційних угруповань

під егідою ЄС, що потребує узгодження політичних та економічних інтересів різних держав на основі спільних цінностей.

Інтеграція країн регіону у європейський соціально-економічний простір, налагодження систем партнерства з технологічно розвиненими країнами Заходу сприяло б утворенню засад їх динамічного та поступального розвитку, органічного включення у глобалізований світовий порядок. Але на заваді цим процесам постають внутрішні суперечності розвитку, які вміло використовують певні зовнішні сили, не зацікавлені у стабільності регіону.

Прагнення ЄС налагоджувати систему співробітництва у форматі «східного партнерства» стикається з жорсткою протидією з боку РФ, яка вбачає у поширенні європейських цінностей на країни пострадянського простору величезну загрозу своїм інтересам. РФ вдалося зірвати угоду Вірменії з ЄС про асоціацію, а спроби зробити це в Україні спричинили соціальний вибух, а зрештою, призвели і до озброєної інтервенції у цю країну. Європейська реакція на ці події є подібною до американської, і хоча США були б не проти залагоджувати ситуацію руками своїх європейських партнерів, самі європейці не мають достатніх важелів протидії агресивній поведінці з боку РФ.

Європейський досвід, адаптований країнами Близькосхідно-Чорноморського простору, у зіткненні з місцевими умовами стимулює також певні прагнення знайти власну модель соціально-економічного і політичного порядку, незалежну від західної аксіологічної парадигми, користуючись здобутками західної цивілізації, але не втрачаючи власних ідентифікаційних схем. Часто це мало позитивний ефект, як свідчить досвід модернізації Ізраїлю або Туреччини, але у багатьох країнах цього простору використання традиційних моделей суспільного життя є чи не головною опорою політичних режимів та запорукою збереження влади політичними елітами.

Наприкінці ХХ ст. у регіональному просторі відбуваються процеси соціально-економічної модернізації та демократичних реформ, пов'язані зі становленням політичних моделей європейського зразка. Це складні і неоднозначні процеси, які генерують конфліктні ситуації, обтяжені втручанням і ззовні. Трансформація економічних систем наштовхується також на опір консервативних прошарків населення, що орієнтується на традиційні цінності або на пострадянські стереотипи мислення.

Певну альтернативу західній парадигмі соціально-політичного порядку а також ісламському традиціоналізму намагалися створити прихильники арабського соціалістичного націоналізму – ідеології, яка пов'язана з національно-визвольними рухами, спрямованими проти західного колоніалізму. Це особлива світська форма політичного

мислення, що адаптувала популярні в 50–60-ті роки ідеї соціалізму і набула поширення в Єгипті, Сирії, Іраку, Лівії тощо. Ці арабські країни в своїх антиколоніальних та просоціалістичних прагненнях знайшли значну підтримку з боку СРСР та країн соціалістичного табору, які надавали ряду країн регіону суттєву економічну та військово-технічну допомогу. Москва тривалий час, починаючи з 50-х років, прагнула сформувати в регіоні Близького Сходу власну систему впливів, спираючись на антиколоніальні настрої більшої частини місцевого населення. Російська Федерація також продовжує користуватися підтримкою частини місцевих політичних еліт, спирається на колишні економічні зв'язки та настрої певних верств населення.

Поразка у війнах з Ізраїлем стимулювала пошуки шляхів диверсифікації політичних орієнтацій країн регіону. Нові лідери займали більш прозахідну орієнтацію, інші шукали нові можливості у відродженні ісламу. Процес посилювався із руйнуванням соціалістичної системи та крахом Радянського Союзу.

Невдалий досвід модернізації шахського Ірану призвів до зростання радикально-ісламістських настроїв із сильним антизахідним та антиамериканським ухилом. Операції США в Іраку, бомбардування Лівії літаками НАТО, західна підтримка сирійської опозиції тощо також стимулюють тенденції повернення до традиційних ісламських цінностей, зокрема, у радикальних формах міжнародного тероризму та створення Ісламської держави.

Боротьба модернізаційних і консервативних тенденцій відбувається у різних формах у кожній з держав простору європейського оточення відповідно до їх історичних, цивілізаційних та соціально-політичних умов. Події «арабської весни», так само як і демократичні революції у Грузії, Україні та Молдові, є ознаками того, як глибинні суперечності спливають на поверхню політичного життя, часом у доволі гострих формах.

Можна побачити певну подібність у перебігу соціально-політичних процесів у частині пострадянського простору і в країнах Близького Сходу. Їх економічним підґрунтям слід вважати експортноорієнтовану ресурсну економіку, за якої суспільні багатства накопичуються за рахунок сфери видобування, а не виробничої діяльності, а отже, й розподіляються через владні структури, а не через структури обміну, побудовані на приватній власності.

Кланово-олігархічні режими, історично притаманні багатьом близькосхідним країнам, були неявно сформовані і в республіках пізнього СРСР та після його розпаду природньо вийшли на поверхню суспільно-політичного життя. Їх характерними ознаками є корупція чиновництва, відсутність правового регулювання та підкорення

закону владі, імітація політичної діяльності та демократичних процедур тощо.

Але така модель порядку хоч і є комфортною для політичних еліт, все ж не спроможна забезпечити соціально-технологічний поступ і достойний рівень життя широких верств населення. В умовах глобалізації посилюється необхідність радикальної модернізації країн простору.

Між двома полюсами глобалізаційної напруги – модернізаційним і консервативним – окреслюється перехідна зона невизначеності і турбулентності, яка у геополітичному регіональному вимірі формує сучасні реалії Близькосхідно-Чорноморського простору. У країнах регіону, де об’єктивно присутні інтереси впливових світових держав з їх складними взаєминами, відбуваються бурхливі суспільно-політичні трансформації, і вони, через свою політичну та стратегічну невизначеність, стають об’єктами асиметричного тиску – політичного, економічного, інформаційного.

Російська агресивна політика кардинально змінює геополітичний ландшафт регіону. Маючи потужні збройні сили у Криму та посилюючи свій військовий флот, Російська Федерація отримує монопольне геополітичне домінування у регіоні, зокрема, можливість блокування морських шляхів та створення різноманітних загроз державам Чорноморського простору, якщо останні не підкоряться російському диктату. Крим перетворюється на військову базу, за допомогою якої встановлюється контроль над ширшим простором, що включає Балкани та країни Близького Сходу.

3. РОСІЙСЬКА ЗАГРОЗА ТА СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА БЕЗПЕКИ

Якщо брати до уваги провідні тенденції світового розвитку, важливо зрозуміти, що процеси у сфері міжнародної політики та безпеки, які відбуваються у другому десятиріччі XXI ст. на європейському континенті та в навколишніх регіонах, є наслідком глибинних трансформацій соціально-економічного устрою і світового ладу відповідно до сучасного етапу цивілізаційного розвитку людства, який пов’язують із феноменом глобалізації.

Процеси глобалізації призвели до усвідомлення необхідності формування єдиного європейського соціально-економічного і політичного простору на основі демократичних цінностей та прогресивних моделей

розвитку, що отримало організаційну побудову у вигляді Європейського Союзу з його спільними політичними, безпековими та економічними структурами. Європейські інтеграційні процеси утворили потужне ядро тяжіння динамічного поступального розвитку, до якого дедалі більш втягуються країни – сусіди ЄС.

Але ті самі процеси стимулюють зростання ліній напруги у регіонах європейського оточення, який можна позначити як простір глобалізаційної невизначеності, простір, де зростають суперечності між ustalеними і застарілими формами соціально-економічного і політичного життя та більш досконалішими сучасними моделями їх організації, побудованими на демократичних і ліберальних цінностях.

Різниця потенціалів економічно розвинуеного європейського ядра та відносно відсталих периферійних зон (переважно у Близькосхідно-Чорноморському просторі), з їх соціально-економічними проблемами та локальними конфліктами, створює величезну небезпеку стабільності європейського світу в цілому. Сучасна міграційна криза, напади терористів у європейських столицях – це тільки перші ознаки наступу майбутніх хвиль хаосу з боку небезпечного сусідства. Недостатня увага до вирішення питань безпеки у ширшому регіоні призводить до того, що різниця потенціалів зростатиме і, як наслідок, виникатимуть нові кризові ситуації.

Події у близькому європейському оточенні останніх років виявили, що масштаби викликів зі Сходу були недооцінені, що започаткована ЄС політика сусідства була недостатньо продуманою, не підкріпленою відповідними ресурсами і фактично зазнала фіаско. Ситуація отримала ще більшого загострення внаслідок деструктивної політики Кремля з його геополітичними амбіціями та спробами розхитати європейську єдність.

У ширшому європейському контексті можна говорити про різну динаміку перехідного періоду для посткомуністичних країн, втягнутих свого часу до політичної та соціально-економічної системи соціалістичного табору. Якщо низка центральноєвропейських держав, країн Балтії та Балкан відносно швидко здійснили необхідні перетворення й отримали можливість активно включитися у європейські інтеграційні процеси, то у східноєвропейському просторі найбільш консервативною силою виявилася соціально-економічна модель Російської Федерації, побудована на ресурсній економіці та авторитарній організації політичного життя.

Спроби демократичних перетворень у РФ в 90-х роках ХХ ст. досить швидко були зведені нанівець, і російське суспільство, не маючи достатньо сил і досвіду демократичного життя та нехтуючи певним вікном можливостей, перейшло у звичний для себе стан стагнації та сплячки. Цьому

великою мірою сприяла і зовнішньоекономічна кон'юнктура у вигляді високих цін на енергоносії, завдяки чому можна було забезпечити відносно високий рівень добробуту для населення, а з іншого боку – спрямувати значні ресурси на розбудову і модернізацію власної збройної потуги.

Зростання потужної консервативної сили у вигляді російського політичного режиму з великодержавними амбіціями, який користується підтримкою населення та має у своєму розпорядженні сучасні збройні сили, не могло не позначитися на загальноєвропейських процесах безпекового характеру. Високий рівень залежності низки європейських країн від російських енергоносіїв вкупі з масштабною інформаційною експансією російських ЗМІ у Європу значно гальмував у європейських політичних колах процеси усвідомлення справжнього рівня російської загрози для європейської безпеки та європейського майбутнього.

Російська авторитарна політична модель правління, органічно доповнена спокусливими корупційними схемами для політичної і бізнесової еліти, стає досить привабливою не тільки для політичних еліт низки пострадянських та азійських держав, але й притягальною для політиків і бізнесменів деяких країн Європи. Зі свого боку, російська влада активно підтримує орієнтовані на неї політичні сили, підспудно вносячи корупційний складник у європейські політичні процеси.

Під кутом зору російських уявлень про зовнішній світ та міжнародну політику процеси поширення європейських цінностей та більш прогресивних соціально-економічних моделей у країнах європейського оточення вважається проявом експансії Заходу, що супроводжується або має на меті зростання геополітичних впливів США та їх воєнної присутності у країнах російського оточення і там, де РФ взагалі бачить свої інтереси.

Реанімований з часів холодної війни антиамериканізм покладений в основу російської технології утримання влади правлячою верхівкою, що передбачає, зокрема, й демонстрацію агресивної поведінки у зовнішній політиці. Іншою ідеологічною опорою російської влади є апеляція до історичного досвіду перемоги у часи «Великої вітчизняної» та до космічних і ракетно-ядерних досягнень часів СРСР – держави, яка мала значний геополітичний вплив у світі та єдиним правонаступником і спадкоємцем якої вважає себе РФ. Світовий порядок, побудований на традиціях біполярного протистояння, цілком влаштував би російську владу.

Втім, залишається питання, наскільки сама російська політична еліта насправді поділяє такі уявлення та чи вірить у можливість відновлення геополітичної могутності РФ? Важко повірити, що, крім низки політичних маргіналів та фанатиків російської імперії, хтось із серйозних політиків та науковців може ставитися до цих уявлень

інакше, як до ідеологічного інструменту збереження та зміцнення влади правлячою верхівкою.

На початку свого правління новообраний російський президент В. Путін демонстрував прихильність до ідей ліберальної економіки та принципів західної демократії. Але коли його влада захиталася і демократичні сили почали вимагати реальних змін, ним дуже легко був обраний шлях авторитарного правління з опорою на найбільш консервативні елементи суспільства.

Готовність швидко змінювати свою риторику та показову поведінку відповідно до кон'юнктури завжди було ознакою менталітету російського (радянського) чиновництва. Створена нова міфологія «патріотизму» сприяла певній консолідації населення навколо влади в умовах очікуваного погіршення економіки та зниження рівня життя.

Небезпечні внутрішні політичні процеси у такій великій країні, як РФ, якщо вони не зустрічають спротиву, рано чи пізно вихлюпуються назовні у вигляді певної експансії у країни оточення та які значною мірою є залежними від політичних та економічних зв'язків з нею. Спokusа вирішити внутрішні питання за рахунок зовнішньої експансії завжди була притаманна державам з імперським типом організації. Слабкість оборонного потенціалу пострадянських держав та наявність значних проросійських уподобань серед частини населення виступало провокуючим чинником агресивної поведінки.

Прагнення російської політичної еліти та авторитарного керівництва зберегти свою владу та розпоряджатися величезними фінансовими ресурсами увійшло у суперечність із потребами модернізації економічної системи, пов'язаної з процесами демократизації політичної системи. Відволікти увагу суспільства від дійсно необхідних перетворень, що означало б зміну владного режиму, було вирішено шляхом створення викривленої моделі світу, далекої від реальності, але яка санкціонує існуючу владу.

Російська влада, яка обґрунтовує свої дії міфологізованими уявленнями про сучасний світ і таким чином входить у жорсткий конфлікт з реальною дійсністю, потрапляє у своєрідну пастку роздвоєння дійсності. При цьому не має особливого значення, чи вірять самі політики у ці міфи – головне, що певна міфологія вимагає і відповідної логіки поведінки. Якщо політичні лідери вірять у ці ідеї – вони стають небезпечними ідеалістами та фанатиками, якщо не вірять – цинічними прагматиками, мета яких – збереження влади та гроші.

Якщо не враховувати змін в об'єктивних історичних процесах, починають зростати розбіжності між звичними уявленнями та реальним станом речей. Це зрештою призводить до міфологізації дійсності, коли

реальністю вважається комфортний для суб'єкта уявний світ, тоді як дійсна реальність відкидається всупереч фактам.

Конфлікт з реальністю рано чи пізно завершується тим, що суб'єкту або вдається пристосувати реальність до своїх уявлень, або змінюється сам суб'єкт до рівня, відповідного справжній дійсності. Російське керівництво обрало шлях силового перетворення реальності відповідно до своїх міфологізованих уявлень – «кримнашизм» тощо. Але, як свідчить історія, врешті-решт зворотній спротив з боку об'єктивної реальності неодмінно призводить до трансформації самого суб'єкта.

Політика РФ на сьогодні виглядає реально вмотивованою імперськими амбіціями частини владної верхівки, які мають значну підтримку і серед широких верств населення. Жодних економічних та зовнішньополітичних переваг анексія Криму та війна на Донбасі Росії не надала, скоріше навпаки. Заради привиду «державної величі», під впливом масштабної дезінформації російська влада та значна частина суспільства готові втрачати економічний добробут, перспективи розвитку, терпіти міжнародні санкції та відносну міжнародну ізоляцію. Нечисленні прояви протесту наражаються на жорстку протидію ефективного репресивного апарату.

Маючи внутрішню підтримку, правлячий режим РФ у змозі проводити авантюристичну агресивну зовнішню політику, яка становить найбільшу з часів Другої світової війни загрозу міжнародній безпеці і стабільності. Водночас політика Кремля є скоріше кон'юнктурною, такою, що може досягати певних тактичних цілей, але не є вигранною у більш далекій перспективі.

Прагнення РФ утримати політичний контроль за країнами пострадянського простору суперечило стратегічному європейському вибору України, Молдови і Грузії. Наміри РФ повернути Україну та інші пострадянські країни до зони свого політичного та економічного впливу створюють постійні безпекові ризики в регіоні. Російська зовнішньополітична доктрина припускає силове втручання на захист т. зв. «російськомовного» населення в інших державах, що стало мотивацією агресії під час подій 90-х рр. у Придністров'ї та на Південному Кавказі, російської агресії у Грузію у серпні 2008 р. та в Україну в березні 2014 р.

Провал євразійського проекту означає для РФ фактичну втрату статусу великої держави та підрив існуючого політичного режиму. Отже, для Кремля стає вкрай важливо показати неефективність проекту європейського, для чого включається у дію весь арсенал засобів впливу – від дипломатичних та політичних до підривних і воєнних.

Для вирішення своїх стратегічних цілей були накопичені за останні роки достатні матеріальні, військові та фінансові ресурси. Водночас

влада РФ обмежена у своїх діях у перспективі, оскільки джерела їх поповнення виявилися переоціненими. Відчуваючи неминуче виснаження ресурсної бази та усвідомлюючи перспективу економічної катастрофи, російська влада стає більш схильною до компромісів, а, з іншого боку, це може її штовхати до ще більш авантюрних кроків. Головним завданням політики РФ стає закріплення на досягнутому, сподіваючись на домовленості із США та країнами Заходу. У цьому мета військово-дипломатичних маневрів РФ – використовуючи ситуації на Донбасі і в Сирії як важелі у переговорному процесі, фактично залишити за собою Крим та позбавитись санкцій Заходу.

Тактика Росії наразі полягає у створенні якомога більшої кількості «заморожених» конфліктів у регіоні між Балтикою, Чорним і Каспійським морями, що дозволяє їй не лише гальмувати процес інтеграції регіональних держав до НАТО і ЄС, а й вносити внутрішні суперечності до лав Євросоюзу, намагаючись таким чином розколоти його єдність у питанні дотримання режиму санкцій щодо Росії.

Очевидно, що окупація частини територій як засіб блокування інтеграції сусідніх держав у західний політичний та безпековий простір дедалі більше стає провідним інструментом політики РФ у регіональному вимірі. При цьому окуповані території вилучаються з нормально-го економічного і політичного життя, а їх населення фактично залишається ізольованим від світових глобалізаційних процесів.

Зацікавлена у контролі над шляхами постачання енергоресурсів та використанні «газової» зброї у геополітичних цілях владна верхівка РФ час від часу провокує «енергетичні війни», підриваючи тим енергетичну безпеку Європи і посилюючи свої впливи на політику низки держав ЄС.

Запровадження РФ агресивних дій гібридного типу, які мають замаскований характер і спрямовані на піддрив внутрішньої стабільності, включає широкий спектр заходів – від економічного тиску, експорту тероризму, проведення масованих інформаційно-пропагандистських операцій тощо до прямого військового втручання.

Сподівання Заходу на поступову трансформацію російської влади у бік більш цивілізованої моделі поведінки у відносинах із сусідами виявилися марними. Саме конфлікт ціннісних уявлень мав наслідком провал політики «перезавантаження» адміністрації Б. Обама та практичне втілення ідеології російського імперіалізму, що має вияв в агресії проти Грузії та України.

Для світової спільноти стає дедалі більш очевидним, що збройні конфлікти, що мали місце у регіоні протягом останніх 25 років, мають спільний знаменник у вигляді зовнішнього силового втручання з боку

РФ. Остання зберігає військову присутність в усіх гарячих точках регіону і підживлює так звані «заморожені конфлікти», усіяко перешкоджаючи їх мирному врегулюванню.

З іншого боку, провокативною для російської агресії стала також недалекоглядність політичних еліт європейських держав, які замість зміцнення оборонних можливостей та вдосконалення організації колективної системи безпеки, зокрема, шляхом включення до НАТО нових членів з числа пострадянських країн, більше сподівалися на демократичну трансформацію російської еліти, її мирну адаптацію до європейської соціально-економічної моделі.

Формування єдиної регіональної системи безпеки, інтегрованої у загальноєвропейську систему, в межах якої країни Південного Кавказу та Україна мали бути включені в Альянс, не сприймалося Брюсселем як можлива перспектива. НАТО виходило з доцільності розбудовувати відносини з кожною країною регіону окремо і не бачило потреби у налагодженні взаємодії з регіональними об'єднаннями. Проте необхідність спільної реакції на російську агресію робить важливим формування регіональної підсистеми колективної безпеки під опікуванням НАТО.

Внаслідок певної зашореності та самозаспокоєння **європейські політики не спромоглися вчасно усвідомити загальноєвропейське значення демократичних революцій в Україні та Грузії і надати їм необхідний рівень підтримки**, обмежуючись лише деклараціями та моральним схваленням, але в цілому очікуючи від цих держав самостійних рішучих кроків на шляху соціально-економічних реформ та у боротьбі з корупцією.

Помилкове припущення про те, що в Європі не існує загрози війни, негативно позначилося на діяльності НАТО як ключового елемента європейської та трансатлантичної безпеки, призвело до різкого скорочення або втрати значної кількості засобів колективної оборони і стримування. Це стосується ядерних сил НАТО, так само як і звичайних озброєнь. У результаті вибір можливостей діяти звузився, а спроможність Альянсу застосувати свої підходи для відповіді Росії зменшилася.

Після закінчення холодної війни внаслідок зосередженості на кризовому врегулюванні та миротворчих операціях зменшилася спроможність країн – членів НАТО вести повномасштабну конвенціональну війну з високою інтенсивністю бойових дій. Ідеється не тільки про зменшення військового потенціалу та навичок ведення відповідних бойових дій військовими, але також про **брак усвідомлення повного спектру наслідків такої війни з боку громадськості і політичних еліт**

країн НАТО. На відміну від сучасної агресивної Росії, в країнах Заходу немає ознак психологічної готовності подужати таку війну¹.

Агресія РФ проти України виявила вразливість НАТО на східному фланзі: країн Балтії, Польщі, країн Північної Європи. Анексія Криму і подальша підвищена мілітарна активність РФ в акваторії Чорного моря створила додаткові безпекові загрози для країн-членів і країн-партнерів НАТО також у цьому регіоні, **сформувавши плацдарм для поширення впливу Росії у напрямку Середземномор'я і Близького Сходу.**

Водночас Альянс виявився не вповні готовим до особливостей ведення гібридної війни, під час якої застосування звичайних військових озброєнь синхронізується з активними діями у невійськових напрямках, спрямованими на руйнування економічної, політичної, інформаційної та інших життєво важливих систем країни, що стає об'єктом нападу.

Таким чином, на сьогодні РФ досягла значних успіхів у руйнуванні постбіполярного світового ладу. Шляхом розширення сфери застосування політики сили Росія послідовно сприяє наростанню рівня хаотизації у міжнародному безпековому середовищі. Складається враження, що РФ розглядає підсилення непередбачуваності на міжнародній арені як провідний інструмент збільшення власного зовнішньополітичного впливу. Ефект такої політики на короткому проміжку часу виявився вельми значним. Проте що більшою мірою процеси стають неконтрольованими, то меншими для РФ є можливості їх спрямування у бажаному напрямку разом із можливостями досягнення своїх агресивних цілей.

4. ТРАНСФОРМАЦІЯ СТРАТЕГІЧНОЇ ОБОРОННОЇ ПОЛІТИКИ НАТО

Останні два роки виявилися критичними для системи Євроатлантичної безпеки. Альянс постав перед завданням адаптації до радикальних змін у міжнародному середовищі безпеки. НАТО зіткнулося з найсерйознішими викликами і загрозами на східному і південному флангах. **Роль спільного дестабілізуючого знаменника для кризи міжнародної безпеки як на сході, так і на півдні Альянсу виконує РФ.**

¹ Wesley Clark, Jüri Luik, Egon Ramms, Richard Shirreff. Closing NATO's Baltic Gap. Report [Електронний ресурс] // International Centre for Defence and Security. – Tallinn, 2016. – P.8.

Російська операція в Сирії призвела до подальшого загострення міжнародної безпекової кризи і продовжує погіршувати обстановку в регіоні. Крім того, терористична загроза з боку т. зв. ІДІЛ (Ісламська держава Іраку та Леванту), на південному фланзі НАТО дедалі більше ускладнює ситуацію, позначену складними і мало контрольованими процесами на Близькому Сході і в Північній Африці. Масовані терористичні напади у великих, символічно значущих європейських містах – Парижі (13.11.2015 р.) та Брюсселі (22.03.2016 р.), збитий турецькими ВПС російський бомбардувальник (24.11.2015 р.) який, попри неодноразові попередження, порушив повітряний простір Туреччини, численні провокації російських літаків у зоні відповідальності НАТО тощо – все це засвідчує стрімке наростання глобальної безпекової кризи.

Систематичне провокування Росією країн – членів НАТО у повітряному просторі (країни Балтії, Велика Британія) у випадку Туреччини призвела до неочікуваної керівництвом РФ жорсткої реакції в рамках міжнародного права. Водночас збитий російський літак став неприхованим фактом прямого зіткнення між силами НАТО і Росії (правонаступниці СРСР), якого вдавалося уникати протягом часів холодної війни².

Після подій у Парижі і Туреччині постало питання щодо можливості застосування ст. 5 Вашингтонського договору про колективну оборону, адже і Франція, і Туреччина є членами Альянсу. І хоча ні Франція, ні Туреччина не звернулися до Альянсу з таким проханням, можливість такої постановки питання засвідчила максимальну напруженість. Проблеми підтримки безпеки в Європі та світі вийшли на перший план.

Нинішня ситуація є ситуацією жорсткого випробування для НАТО. Протягом тривалого часу РФ намагалася підірвати єдність усередині Альянсу, дискредитувати різними способами готовність НАТО до виконання своїх зобов'язань щодо колективної оборони, його надійність у підтримці безпеки. Тому ціна ефективних дій Північноатлантичного альянсу як ключового елемента європейської та євроатлантичної безпеки зростає, необхідність швидкої відповіді на безпекову кризу різко підвищується. З точки зору системи європейської та глобальної безпеки ключове значення має процес відновлення ролі НАТО як серйозного воєнного інструменту в Європі та світі.

² Під час Карибської кризи 1962 р., вторгнення радянських військ в Афганістан 1979 р. та в інші найнапруженіші моменти холодної війни прямих, неприхованих зіткнень між силами НАТО та СРСР не було, хоча світ неодноразово опинявся на межі ядерної війни.

У новому безпековому контексті в НАТО поступово відбулося переосмислення ставлення до Росії, оформилося нове розуміння її ролі як супротивника, а не стратегічного партнера Альянсу. У свою чергу, Росія також розглядає НАТО як потенційного противника.

З цього випливають далекосяжні наслідки як для загального розкладу сил у регіоні та світі, так і для майбутньої стратегії й тактики діяльності Альянсу. Наразі в НАТО визнають, що російська агресія в Україні радикально змінила європейський безпековий ландшафт, а сподівання на конструктивні відносини з РФ слід відкласти на віддалене майбутнє. Водночас обриси майбутньої системи безпеки в Європі залишаються невизначеними.

Тенденція повернення до політики сили, продемонстрована Росією, підштовхує начебто повернутися до принципу поділу на зони впливу, водночас інші тенденції, поява на світовій арені суб'єктів як більших (інтеграційні об'єднання), так і менших за національні держави робить це малоімовірним. Так само неможливим здається повернення до постбіполярної безпекової системи, що сформувалася після завершення холодної війни, оскільки розклад сил в Європі змінився, підтримувана довгий час штучна єдність т.зв. пострадянського простору, який фактично слугував буферною зоною між РФ, з одного боку, та ЄС і НАТО, з другого, остаточно розкласяся, а Росія та НАТО перетворилися із стратегічних партнерів на супротивників.

Перегляд ролі РФ закономірно спричинив дискусію щодо потреби збереження партнерських принципів відносин між РФ та НАТО, зокрема потреби дотримуватися зобов'язань, взятих на себе Альянсом в односторонньому порядку і зафіксованих в Основоположному акті НАТО – Росія 1997 р. У цьому документі члени Альянсу, для заспокоєння побоювань Росії в контексті розширення НАТО на схід, задекларували, що не будуть розміщувати значні військові потужності, включно з тактичною ядерною зброєю, на території нових країн-членів з ЦСЄ і Балтії, оскільки не мають відповідних «підстав, намірів чи планів» (так званий принцип «трьох «ні»).

Однак ситуація, коли Росія перетворюється з партнера на суперника, підштовхує НАТО до відмови від цих добровільно взятих зобов'язань. Така відмова продиктована нагальною необхідністю створити передумови для реалізації гарантій безпеки для країн ЦСЄ та Балтії і стратегічно необхідна для виправлення дисбалансу сил між РФ та НАТО, що склався на сході і півночі Європи. Внаслідок порушення Росією своїх міжнародних зобов'язань в Україні інші міжнародні суб'єкти отримали право переглянути власні зобов'язання щодо РФ. Можливості такого перегляду значно виходять за суто юридичні

рамки, вони торкаються широкого кола стратегічних питань – воєнних, фінансових, енергетичних. На думку голови МЗС Польщі Вітольда Вашиковського, Варшава має домагатися визнання невідсисним Основоположного акта Росія – НАТО, оскільки ця угода не є юридично зобов'язуючою, вона ухвалювалася в інших реаліях, а нині відмова від неї необхідна для вирівнювання рівня безпеки.

Північноатлантичний альянс опинився перед потребою перегляду й оновлення Стратегічної концепції, прийнятої 2010 р. на саміті в Лісабоні, яка базувалася на попередніх принципах світового порядку, що склався після завершення холодної війни. У цій концепції Росію названо стратегічним партнером НАТО, а загроза конвенційного військового нападу на територію НАТО оцінюється як низька.

За деякими даними, всередині Альянсу існує розуміння, що цей документ наразі не відповідає реаліям і має бути перероблений. Існує потреба фундаментального перегляду принципів європейської безпеки, а також підходів НАТО на південних флангах. Прийняття оновленого документа, очевидно, може відбутися не раніше 2018 р³.

Водночас в Альянсі намагаються уникнути дискусій про прийняття нової Стратегічної концепції, оскільки серед країн членів немає єдності у ставленні до цього питання. І хоча Росія на сьогодні фактично не є стратегічним партнером НАТО, однак прибрати цей пункт з документа складно, це був би надто значний і відповідальний політичний крок. Особливим противником таких кроків є Німеччина, яка виступає за те, щоб «тримати двері для діалогу з Росією відкритими».

Отже, передчасне винесення на порядок денний питання про необхідність підготовки нової Стратегічної концепції могло б поглибити розбіжності у позиціях країн-членів і, замість зміцнення Альянсу, послабити його, відповідно до намірів РФ.

На сьогодні перегляд і модифікація Стратегічної концепції відбувається у напрямку адаптації до умов нового безпекового середовища до появи нових і активізації вже традиційних викликів і загроз.

Стратегія адаптації передбачає подальший розвиток підходів, запропонованих на саміті НАТО у вересні 2014 р. в Уельсі у відповідь на російську агресію. Накреслені на саміті в Уельсі заходи, попри ефективність певних конкретних рішень, насамперед прийняття Плану дій щодо готовності Альянсу (*Alliance Readiness Action Plan*), виявилися недостатніми. На той момент головне завдання Альянсу полягало в тому,

³ Croft Adrian. NATO May Revise Relationship with Russia Through New Strategy Document [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/natosource/nato-may-revise-relationship-with-russia-through-new-strategy-document>

щоб підтвердити свою надійність як гаранта безпеки для країн-членів в умовах російської агресії проти України. На сьогодні завдання є набагато масштабнішим – **відбувається формування нових стратегічних засад діяльності НАТО, спрямованих на активне стримування агресивної політики Росії.**

Наразі передбачено прийняття додаткових заходів для зміцнення позиції НАТО в Європі та в світі для поліпшення спроможності НАТО в галузі територіальної оборони і конвенційного стримування.

За ініціативою Польщі передбачено розробити нові заходи для підтримки країн-союзників у разі загрози гібридної війни, розгортання об'єднаних сил надвисокої готовності (*VTJF*) (5000-контингент) і залучення додаткових сил НАТО у випадку подальшої ескалації, а також запропонувати заходи для поліпшення структури та зв'язності (*cohesion*) Альянсу, оскільки НАТО є головною опорою глобальної та регіональної безпеки і безпеки кожної з країн – членів Альянсу. З цього випливає необхідність введення в дію за потреби статті 5 Вашингтонського договору, на якій тримається система колективної безпеки Альянсу і яка передбачає, що напад на будь-яку країну – члена Альянсу вважатиметься нападом на всіх, а отже, кожна з країн-членів зобов'язана надати допомогу стороні або сторонам, які зазнали нападу, включаючи застосування збройної сили.

Показово однак, що автори заяви про «Варшавську ініціативу» закликають мати «дозу політичного прагматизму» і вважають, що немає потреби змінювати ті частини базових документів НАТО, де йдеться про Росію, бо і в нинішньому вигляді вони дають достатньо можливостей для здійснення стратегії стримування⁴.

Однак поступово в Альянсі формується позиція, яка полягає в тому, що **хоча НАТО дотримується взятих на себе зобов'язань, Основоположний акт не є «священним і недоторканим», і Альянс може переглянути або навіть скасувати цей документ, якщо його положення заважатимуть НАТО гарантувати безпеку своїм членам.**

Після інциденту зі збитим Туреччиною російським бомбардувальником, який порушив турецький повітряний простір, спостерігається пришвидшення діяльності НАТО у галузі стратегічної адаптації. У цьому плані надзвичайно важливою є заява генерального секретаря НАТО Єнса Столтенберга про те, що Альянс прийняв нову стратегію щодо гібридної війни (на саміті міністрів закордонних справ країн НАТО 1 грудня 2015 р.). Також він підкреслив, що в галузі колективної оборони

⁴ 2016 NATO Summiton Strategic Adaptation [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.pism.pl/files/?id_plik=19967

Альянс посилює свою готовність як на сході, так і на півдні. НАТО посилює розвідувальні механізми та механізми раннього попередження, а також розглядає можливість додаткових гарантій Туреччині, яка перебуває на передньому плані регіональної нестабільності.

Альянс послідовно демонструє незалежність від «вимог» РФ, зокрема щодо розширення НАТО, продовжуючи цей процес і оголосивши на згаданому саміті про початок переговорів щодо членства з Чорногорією.

На прес-конференції після саміту Столтенберг розкрив деякі деталі концепції протидії гібридним війнам, яка базується на трьох складниках – підготовка, стримування, захист (оборона), підкреслив необхідність діяти дуже швидко в умовах гібридних загроз, що вимагає підвищення рівня готовності, і наголосив на ключовій ролі сил спецоперацій.

Показово, що інформація про прийняття стратегії щодо протидії гібридним війнам була напружено сприйнята російськими експертами. Вони правомірно зрозуміли її як доктрину, спрямовану проти дій Росії, що передбачає швидку реакцію на будь-які спроби розв'язати гібридну війну проти країн – членів НАТО, включно зі спробами використати «маленьких зелених чоловічків» для того, щоб спричинити зміну влади⁵.

Найголовніший момент полягав у тому, що НАТО вирішило вважати можливий гібридний напад на членів Альянсу підставою для введення в дію статті 5 Вашингтонського договору. Отже, у протистоянні гібридній війні ледь не ключовим виявилось питання її кваліфікації як нападу, що дорівнює прямій військовій агресії.

До Варшавського саміту було підготовлено рішення щодо посилення оборони та засобів стримування, а також підняття на новий рівень зусиль для поширення стабільності за межами Альянсу. Погоджене питання про посилення передового базування у східній частині Альянсу. НАТО розмістить на східних флангах чотири батальйони – в Польщі, Естонії, Латвії та Литві. Йдеться про міжнаціональні сили на ротацийній основі. Генсек НАТО підкреслив, що кількість натівських військових у Польщі після саміту буде збільшено – **це має стати чітким сигналом, що напад на Польщу розглядатиметься як напад на весь Альянс.**

Неочікуваною для РФ виявилася підтримка Альянсом дій Туреччини (ядерний шантаж та залякування повномасштабною війною між РФ та НАТО не спрацювали). Так само неочікуваним для неї стало

⁵ Strokan Sergei, Mikheev Vladimir. Will hybrid warfare doctrine draw NATO and Russia further apart? [Електронний ресурс] // RBTH. – Режим доступу : http://rbth.com/international/troika/2015/12/08/will-hybrid-warfare-doctrine-draw-nato-and-russia-further-apart_548775

визнання гібридної атаки проти країни – члена Альянсу приводом для початку колективних оборонних дій НАТО щодо країни-агресора.

Зрештою, це рішення може саме по собі спричинити ефект стримування агресора, оскільки досі дії Росії в Україні і ледь приховані погрози у бік країн Балтії (можливість таких самих дій проти них під приводом «захисту російськомовного населення») базувалися саме на впевненості в безкарності, на маскуванні гібридної війни під таку, якої взагалі не існує (брехня про те, що російських військ на Донбасі нема, а в Криму було проведено справжній референдум, тощо), а також розрахунку на неможливість введення в дію статті 5 про колективну відсіч агресору («в Європі не будуть воювати за Нарву»).

Пришвидження стратегічної адаптації Альянсу виявилось у прийнятті стратегії відповідей на гібридні загрози. Визнання гібридного нападу на країну – члена Альянсу приводом для введення в дію статті 5 Вашингтонської угоди, яка запускає механізм колективної оборони, створює передумови для відновлення важливого механізму стримування, значно підваженого російською агресією проти України.

Необхідно нагадати, що ст. 5 Північноатлантичного (Вашингтонського) договору містить зобов'язання надати допомогу Альянсу, що зазнав нападу, «і одразу здійснити, індивідуально чи спільно з іншими Сторонами, такі дії, які вважатимуться необхідними, включаючи застосування збройної сили, з метою відновлення і збереження безпеки у Північноатлантичному регіоні». Тобто ця стаття допускає **можливість цілком законних індивідуальних дій окремих країн-членів у разі, якщо колективна відповідь затримується**. За рекомендаціями експертів, у сучасній ситуації це положення має бути окремо доведене до відома країн-членів, аби вони забезпечили себе на такий випадок необхідними спроможностями.

Це положення непрямым чином полегшує також можливість формування гнучких регіональних союзів, за участі країн – не-членів НАТО. Одна з можливостей співпраці у Чорноморському регіоні накреслена у заключному комюніке Варшавського саміту НАТО. Відзначаючи погіршення безпекової ситуації у регіоні Чорного моря, документ підкреслює, що НАТО підтримуватиме регіональні зусилля чорноморських морських держав, спрямовані на підтримку безпеки. Альянс також має намір активізувати діалог і співпрацю з Грузією та Україною щодо цих питань⁶.

⁶ Warsaw Summit Communiqué. Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Warsaw 8–9 July 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm?selectedLocale=en

У фокусі уваги діяльності НАТО відтепер перебувають не лише заходи із забезпечення стабільності країн – членів Альянсу, але й **завдання поширення стабільності на території країн-партнерів**. За словами генсека НАТО Єнса Столтенберга, «ми також збільшуємо наші зусилля, щоб поширити стабільність за межами наших кордонів, шляхом підтримки країн-партнерів, таких як Україна, Грузія, Молдова на сході та Ірак, Йорданія, Туніс на півдні. Ми допомагаємо їм побудувати міцніші оборонні інститути та підготувати спроможні збройні сили для захисту власних країн» (заява на зустрічі з президентом Польщі у межах підготовки Варшавського саміту 30.05.2016 р.).

Варшавський саміт (8–9 липня 2016 р.) став потужним кроком на шляху формування нових стратегічних засад діяльності НАТО, спрямованих на активне стримування агресивної політики Росії та протидії загрозам Альянсу на південному фланзі. Крім завдання забезпечення стабільності своїх країн-членів, Альянс відтепер бере на себе **додаткове зобов'язання для поширення стабільності поза своїми безпосередніми кордонами, впроваджуючи більш ефективний, цілісний та стратегічно орієнтований підхід до країн-партнерів** (Україна, Грузія, Молдова на сході та Ірак, Йорданія, Туніс на півдні).

Прийнято програму заходів, спрямованих на допомогу цим країнам у розбудові міцніших оборонних інститутів та підготовці власних спроможних збройних сил. Безпрецедентна допомога Україні кардинально **розширює можливості співпраці Україна – НАТО у форматі партнерства, з метою підвищення обороноздатності нашої країни і досягнення ЗСУ стандартів НАТО**.

Показово, що після початку російської агресії на саміті НАТО в Уельсі питання країн-партнерів не було в центрі уваги і розглядалося в іншому ключі. В контексті Концепції 2010 р. НАТО планувало тоді подальший розвиток відносин з деякими країнами-партнерами, такими як Фінляндія, Швеція, Австралія, які «поділяють принципи трансатлантичної спільноти і вже продемонстрували свою зацікавленість та високий військовий досвід для участі у тіснішій взаємодії в системі колективної безпеки поза членством» в НАТО.

Тепер підхід до країн-партнерів кардинально змінено. Замість вибіркового захоплення географічно не пов'язаних учасників програми партнерства на основі критеріїв спільних цінностей і «військового досвіду», а насправді посилення співпраці з країнами, що належать до «розвинених» і стабільних, сьогодні провідним стає географічний критерій та наявність спільних кордонів з країнами – членами Альянсу (суміжність зі східним та південним флангами НАТО).

На першому плані замість критерію стабільності опиняється підвищена вразливість країн-партнерів, і своє завдання НАТО вбачає в тому, щоб зміцнити обороноздатність. Швеція і Фінляндія при новому підході розглядаються насамперед як країни, потенційно вразливі до тиску Росії або навіть як можливі жертви майбутньої російської агресії, хоча ймовірність цього наразі дуже мала.

У новій безпековій ситуації, що склалася у світі в контексті російської агресії, може бути переглянуто оцінку **ролі нейтральних країн** у найбільш проблемних з погляду безпеки регіонах. На сьогодні існування в Європі нейтральних країн (та країн – не-членів НАТО) може стати джерелом появи нових безпекових ризиків через їхню потенційну вразливість до тиску з боку агресивної Росії.

За оцінкою фахівців, нині нейтральні країни потенційно створюють додаткові проблеми на східному фланзі Альянсу. Позиції і рішенням нейтральних (та позаблокових) країн у нових умовах бракує остаточної певності. Так, нейтралітет Фінляндії і Швеції здатний виявитися додатковим чинником ризику при можливому розширенні російської агресії на територію геостратегічно важливих для Росії країн Балтії.

Якщо РФ зможе примусити Стокгольм і Гельсінкі не втручатися до ймовірного конфлікту у Балтиці, НАТО навряд чи матиме можливість протидіяти цьому⁷. Сюди слід додати фактор потенційного тиску Росії на Молдову (та Грузію), з додатковим використанням фактору заморожених конфліктів на їхній території, що може за певних обставин спричинити різкі ускладнення в регіоні загалом і на території України зокрема. Для зовнішньої політики України це означає підвищення ролі міцних двосторонніх зв'язків із Грузією та Молдовою.

Вибудовуючи нову стратегічну лінію щодо інструменту партнерства і впроваджуючи відповідні програми з метою поширення стабільності на прилеглі регіони та морські простори, в Альянсі також беруть до уваги політичні наслідки своєї діяльності⁸. Одним із таких наслідків є подальше розширення Альянсу, зокрема, питання про можливість членства для Грузії та України. **Відсутність перспективи членства для цих країн зашкодила б безпеці в Європі та в Близькосхідно-Чорноморському просторі.**

⁷ Wesley Clark, Jüri Luik, Egon Ramms, Richard Shirreff. Closing NATO's Baltic Gap. Report. // International Centre for Defence and Security. – Tallinn, 2016. Warsaw Summit Communiqué [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm?selectedLocale=en

⁸ Warsaw Summit Communiqué [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm?selectedLocale=en

На Варшавському саміті це питання було поза межами обговорення, проте важливість проблеми за нових обставин не тільки зберігається, а й підвищується. Офіційні джерела у Вашингтоні за результатами Варшавського саміту для країн-партнерів нагадують, що від початку свого створення програми партнерства були спрямовані на реформування сектору безпеки в нових демократіях Центральної та Східної Європи і на їхню підготовку до членства в НАТО⁹. Безпекова ситуація в Європі та світі відтоді значно змінилася через агресивні дії Росії. Нині Альянс категорично не зацікавлений, щоб на його кордонах існувала позаблокова «сіра зона» із залишків пострадянського простору між Росією та НАТО. Буферні країни навіть у біполярному світі були джерелом підвищеної небезпеки. А в умовах глобалізованого світу та гібридних війн ризики від таких буферних утворень значно перевищують уявну вигоду від них як від фактору «заспокоєння» агресора. Застосування новітньої кінетичної та некінетичної зброї роблять їх недовірливими також у ролі традиційного чинника збільшення просторової дистанції між супротивниками.

Стратегія адаптації НАТО до нових умов перебуває у стані формування. Деякі питання залишаються дискусійними. Одне з них стосується запропонованого керівництвом НАТО формулювання подвійного змісту пропонованого стратегічного підходу – «стримування і діалог». Цей подвійний підхід та відповідне формулювання було запропоновано 1967 р. (*Harmel Report*) щодо відносин з СРСР, проте обставини для поєднання та застосування названих принципів нині є докорінно відмінними. На сьогодні неясно, наскільки вдасться присовувати такий підхід до нових умов.

З цим формулюванням – «стримування і діалог» – очевидно пов'язані останні примирливі офіційні заяви щодо відсутності з боку Альянсу конфронтаційного ставлення до Росії (що не надто узгоджується зі стратегією стримування). На сьогодні можна вважати, що йдеться про збереження відкритими каналів для дипломатичного діалогу між НАТО і Росією, хоча можливості вести перемовини в сучасних умовах дуже обмежені. Наразі головна увага має приділятися **завданням стримування, тоді як успіх діалогу залежить виключно від позиції Росії**. Крім того, залишаються нерозв'язаними питання, що стосуються техніки і масштабів стримування.

Неясно також, як у нинішніх умовах вдасться досягти консенсусу між країнами НАТО, які мають відмінну позицію щодо Росії.

⁹ Fact Sheet: U. S. and NATO Efforts in Support of NATO Partners, including Georgia, Ukraine, and Moldova [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2016/07/09/fact-sheet-us-and-nato-efforts-support-nato-partners-including-georgia>

Сформульоване напередодні саміту завдання довести до їх відома необхідність введення в дію стратегії стримування РФ простіше задекларувати, ніж реалізувати. Ймовірність досягнення консенсусу з цього питання наразі визначити важко, тим більше беручи до уваги позицію політичних еліт і громадськості в деяких європейських країнах – членах НАТО.

Голосування у парламенті Франції на користь зняття за певних умов з Росії санкцій не додає оптимізму. Потрібно, щоб політичне керівництво і громадськість у країнах НАТО чітко усвідомило ту ціну, яку доведеться заплатити у разі провалу стратегії стримування РФ. Щоб відмова у виділенні коштів на стратегію стримування потім не призвела до необхідності вибору – або вести виснажливу війну, або поступитися Європейським безпековим устроєм¹⁰.

Прийняття стратегії протидії гібридним загрозам, які поєднують у собі військові і цивільні складники, могло б зміцнити фундамент співпраці НАТО та ЄС як взаємодоповнюваних елементів у сфері європейської безпеки. Водночас ефективність цієї співпраці залишається під питанням – повернутися до попередніх моделей безпекової взаємодії НАТО та ЄС навряд чи можливо. НАТО рухається у напрямку підвищення власної спроможності, натомість кризові процеси в ЄС, навпаки, підривають, можливо тимчасово, довіру до цього утворення. Перед Варшавським самітом було прийнято спільну декларацію представників ЄС та НАТО, в якій окреслено й узгоджено основні напрямки діяльності обох інтеграційних утворень для підтримки стабільності в Європі та трансатлантичному просторі (у протидії гібридним загрозам, у сфері кібербезпеки, врегулюванні міграційних потоків тощо). Наміри, зафіксовані у спільній декларації, мають стати новим імпульсом для координації безпекової співпраці НАТО та ЄС.

НАТО у сучасних умовах є найбільш ефективною міжнародною структурою і практично створює базис не тільки європейської, але й глобальної безпеки. Зміни у міжнародному середовищі безпеки стимулюють перетворення НАТО з регіональної організації оборонного характеру на організацію держав, які опікуються питаннями побудови та підтримання глобальної безпеки через різні системи партнерства та гнучкі альянси.

Архітектуру безпеки в Європі, швидше за все, буде принципово переглянуто. На НАТО очікують суттєві структурні перетворення, хоча Альянс залишає за собою роль ключового складника європейської безпеки.

¹⁰ Wesley Clark, Jüri Luik, Egon Ramms, Richard Shirreff. Closing NATO's Baltic Gap. Report. //International Centre for Defence and Security. – Tallinn, 2016.

5. ПОТЕНЦІАЛ СПРОТИВУ ТА ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПІДСИСТЕМИ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

Російська агресія довела неефективність існуючих міжнародних інституціональних структур у питанні забезпечення безпеки у Чорноморсько-Близькосхідному просторі. У регіоні практично відсутні усталені інститути, діяльність яких спрямована на формування та підтримку регіональної безпеки і стабільності. Загалом регіональна підсистема міжнародних відносин зазнає відчутних змін і має тенденцію до перетворення на конфронтаційну модель часів холодної війни.

Посилення агресивної поведінки РФ викликає також і зворотній ефект – зростання відчуття небезпеки у країнах регіону і їх тяжіння до пошуків моделей взаємної підтримки та співпраці, до створення балансу російському домінуванню. Російська агресія хоч і призвела до масштабної міжнародної кризи, але саме завдяки цьому формується широкий міжнародний фронт спротиву, що включає провідні країни Заходу, регіональні держави та впливові міжнародні організації. У перспективі ці процеси можуть закласти засади нової підсистеми міжнародної безпеки регіонального типу.

Регіональна архітектура безпеки у XXI ст. визначатиметься передусім змінами у зовнішньополітичних стратегіях країн регіону, їх бачення свого подальшого розвитку, а також низкою подій, які мають безпосередній вплив на характер регіонального безпекового середовища: російсько-грузинське протистояння, російська агресія проти України, придністровський та інші регіональні конфлікти.

У світлі подій, пов'язаних із російською агресією проти України, стає наочним **системний характер усього комплексу загроз регіональній безпеці, які значною мірою мають спільне джерело – деструктивну імперську політику російської влади.** РФ фактично підтримує дії терористів на території сусідніх країн, намагається викликати нестабільність політичних режимів «неслухняних» країн регіону, а за необхідності сприяє пожев'явленню «заморожених конфліктів», що, у свою чергу, викликає міграційні потоки із зон лиха.

Можна стверджувати, що гарячі точки у Чорноморсько-Близькосхідному регіональному просторі взаємопов'язані і мають багато схожих рис. Російську окупацію Криму, війну на Донбасі та спроби дестабілізації на півдні України, збурення політичної ситуації у Молдові,

Чорногорії, військові операції у Сирії можна розглядати як ланки одного процесу – агресивного наступу російського імперіалізму з метою реваншу за руйнування СРСР, розширення НАТО, втрату домінуючих впливів у міжнародних відносинах. Для цього задіяні всі можливі засоби – від дипломатичного тиску та інформаційних операцій до активізації агентури та збройної інтервенції. Події, пов'язані із катастрофою російського літака над Єгиптом та терористичними акціями у Парижі, сприяють бажаній для Кремля дестабілізації безпекової ситуації у цьому просторі.

Використання сили з боку РФ зайвий раз підкреслило неможливість для невеликих та середніх держав забезпечувати власну безпеку національними засобами поза військовими союзами, що лише посилює прагнення окремих держав Чорноморського простору інтегруватися до структур Північноатлантичного альянсу та конструювати власний регіональний комплекс безпеки.

Потенціал регіонального співробітництва на всіх рівнях – від двосторонніх форм взаємодії до багатосторонньої співпраці у рамках міжнародних організацій, за умов його повнішого розкриття, надає країні додаткові важелі протидії новітнім загрозам та викликам у складних і неоднозначних процесах глобалізації.

Україна, внаслідок свого розташування у безпосередній близькості до регіонів, з яких походить більшість загроз, та маючи подібні загрози через іноземну інтервенцію на своїх теренах, поставлена перед необхідністю вирішення завдань щодо їх подолання або зменшення їх масштабів. У сучасних умовах зовнішня та безпекова регіональна політика нашої держави насамперед зосереджена на протидії російській агресії та організації широкого міжнародного фронту сприяння українському спротиву.

Важливо зазначити, що в цілому регіональна політика України є складником її євроінтеграційних прагнень і має на меті створення дієвих механізмів включення держави у світовий політичний і економічний простір шляхом створення локальних схем співробітництва. Російська агресія і підписання Угоди про асоціацію з ЄС гостро актуалізували потребу в новій українській політиці щодо сусідніх регіонів.

З підписанням Угоди про асоціацію з Європейським Союзом Україна розпочала процес реального практичного входження в європейський інституційний, політичний та економічний простір, що виконуватиме стабілізуючу функцію і послаблюватиме тиск на нашу державу з боку Москви. Також це відкриває перед Києвом можливість посилити власні позиції у регіональному вимірі, зокрема, у Чорноморському просторі, та надати їм нової якості.

Усі чорноморські країни так або інакше поступово включилися у процеси європейської інтеграції. Більшість держав регіону вже є або заявили про свій намір стати членами НАТО як найбільш дієвої системи колективної безпеки у європейському просторі. Таким чином вони намагаються захистити свої демократичні перетворення і знайти своє місце у загальній архітектурі європейської безпеки. Зі свого боку, НАТО зацікавлене у ефективному вирішенні проблем безпеки і стабільності регіону.

Очевидно, що стабільний і безпечний Чорноморський регіон, який є частиною європейського світу, країни якого мають демократичний устрій, розвинену економічну систему, спрямовану на добробут власного населення, значною мірою сприятиме підвищенню як гео економічного, так і геополітичного статусу Європи.

Альтернативою цього може бути включення країн регіону в євразійський проект, тобто в систему новітнього імперіалізму під домінуванням Москви, та фактичне виштовхування регіону на периферію соціально-економічного розвитку, що матиме наслідком нарощування внутрішніх конфліктів і суперечностей та формування нових, більш масштабних загроз європейському світові.

Формування надійного безпекового простору є необхідною передумовою для економічного розвитку держави. Україна зацікавлена у формуванні єдиної позиції країн регіону щодо перспектив розвитку систем безпеки як інтегрального складника комплексної системи загальноєвропейської безпеки, а також в узгодженні спільної позиції щодо протидії проявам агресії з боку РФ. Сучасні процеси у сфері безпеки та співробітництва у регіоні створюють підґрунтя для формулювання нових підходів до забезпечення миру і стабільності в регіоні.

З початком російської агресії проти України безпекова ситуація в регіональному контексті принципово змінилася практично в усіх вимірах. Вона характеризується, передусім, виникненням у регіоні «вакууму безпеки», який утворився внаслідок нівелювання договірно-правових основ архітектури європейської безпеки через грубе порушення Росією норм міжнародного права та всього комплексу українсько-російських угод.

Наслідком стрімкого зростання воєнного потенціалу РФ (у тому числі на анексованій нею території Автономної Республіки Крим та м. Севастополь) стала інтенсивна мілітаризація регіону, що на тлі відновлення її конфронтації з НАТО суттєво підвищує ризик перетворення басейну Чорного моря на зону військового протистояння з перспективою виникнення в регіоні масштабного військового конфлікту.

Крім того, спостерігається певна поляризація у відносинах між країнами регіону, їх поділ на тих, хто підтримує Україну як жертву агресії РФ і приєднався до режиму міжнародних санкцій проти агресора, та тих, хто прямо чи опосередковано підтримує Росію, прагнучи зберегти високий рівень економічного співробітництва з нею.

Іноземна окупація частин територій України, Грузії, Молдови, Азербайджану супроводжується вилученням цих зон із нормального економічного і політичного життя; їх населення фактично стає відірваним від європейських і світових соціальних та економічних процесів. Придністров'я, Крим, Абхазія, Південна Осетія, Нагірний Карабах в умовах іноземної окупації перетворюються на закриті мілітаризовані зони з ухилом на обслуговування потреб збройних сил окупантів. Просування демократичних цінностей у політичне життя цих територій брутально припинено. Навпаки, йде зворотній рух – до формування елементів закритого суспільства і репресивної моделі його побудови.

Посилання на «волевиявлення» кримського населення є нікчемним з огляду на правомочність та умови проведення так званого «референдуму». Занадто оптимістичними та наївними видаються сподівання, що у далекому майбутньому кримчани, дивлячись на успіхи розвитку України, вимагатиме повернення до її складу. Населення у Криму позбавлене будь-яких форм волевиявлення. Фактично воно є заручником у руках окупантів. У РФ не передбачено виходу суб'єктів федерації з її складу, отже, повернення Криму не може відбутися інакше, аніж силовим шляхом, внаслідок тиску світової спільноти та більш ефективного режиму санкцій проти російського керівництва.

В умовах фактичного продовження військової агресії РФ у Криму та на Донбасі будь-які домовленості з терористичними угрупованнями та самопроголошеною владою означатимуть фактичне заморожування існуючого стану та часткову капітуляцію з боку України, що неприпустимо з огляду на життєво-важливі національні інтереси держави.

Регіональна стабільність і безпека можлива лише за умов припинення російської агресії та ліквідації її наслідків. Будь-який інший варіант, наприклад, «замирення» на умовах «заморожування», фактичного визнання російської окупації, залишає простір для дестабілізації ситуації у гарячих точках і в регіоні в цілому.

Ключовою позицією, за якої стає можливим повернення до процесів формування системи регіональної безпеки і стабільності, є **деокупація території Криму та Донбасу** та відновлення Україною контролю над усією лінією її кордонів. Реалізація цих завдань відкриватиме шлях і до розгортання схожих процесів щодо окупованих територій у Молдові та на Південному Кавказі. Очевидно, що такий

перебіг подій пов'язаний із значними зрушеннями у характері російського політичного режиму та посиленням міжнародного тиску з метою протидії російській агресії.

Оскільки Україна нині не може поки що ефективно протистояти збройним силам РФ, єдиним шляхом використання сили для неї стає економічна, юридична та політична ізоляція півострова. За належного використання комплексу всіх можливих заходів **всеохоплюючої економічної і політичної ізоляції окупованих територій**, включаючи торговельно-економічну, енергетичну і морську блокаду, життя на півострові і перебування російських військ у Криму стане нестерпним.

Приналежність окремих частин регіону до різних військово-політичних та економічно-політичних інтеграційних угруповань створює потенціал для більш серйозного протистояння, який може бути актуалізований внаслідок загострення суперечностей та боротьби за домінування. Для регіональних держав, що опинилися поза межами цих угруповань (Україна, Грузія, Молдова) виникає ситуація неможливості дієвого захисту від зовнішніх загроз за допомогою внутрішніх ресурсів або за підтримки держав-союзників.

За таких обставин зростає військово-політична напруга у регіоні, коли з одного боку нарощують військову присутність та проводять військові навчання країни НАТО, а з іншого – нарощуються та активізуються російські збройні сили в Криму і поблизу кордонів України. Високий рівень занепокоєності серед країн євроатлантичної спільноти викликають постійні погрози з боку РФ використати свій ядерний потенціал, елементи якого планується розмістити у Криму.

Усе це вкрай негативно відбивається на воєнно-політичній ситуації в регіоні, заважає розвитку економічного співробітництва, негативно позначається на інвестиційному кліматі, перешкоджає реалізації інфраструктурних, енергетичних та інших проєктів. Крім того, підвищення конфліктогенності у Чорноморському просторі веде до зменшення можливостей реалізації його транзитного потенціалу та послаблює регіональну енергетичну безпеку.

У цілому, чорноморська підсистема міжнародних відносин зазнає відчутних змін і має тенденцію до перетворення на **конфронтаційну модель**, де, з одного боку, відбувається зміцнення південно-східного флангу НАТО шляхом підвищення військової присутності та розвитку партнерства з можливими майбутніми членами Альянсу – Україною та Грузією, а з іншого – нарощування військової потуги та агресивних дій РФ у регіоні та навколо нього.

З березня 2014 р., після початку російської агресії проти України, безпекова ситуація в Європі та світі докорінно змінилася, і це зрештою

призвело до подальшого підвищення значення трансатлантичних зв'язків. На перший план вийшла потреба узгодженої політики США та ЄС щодо дій Російської Федерації. На позицію країн – членів ЄС безпосередньо вплинула й продовжує впливати політика США, а також величезні дипломатичні зусилля Німеччини, яка взяла на себе подвійну роль – координатора всередині ЄС та координатора між ЄС та США. На сьогодні ситуація всередині ЄС значно ускладнилася внаслідок прийнятого на референдумі рішення Великої Британії вийти з Європейського Союзу.

Внаслідок невдалої політики «перезавантаження» відносин з Росією США почали схилитися до більш жорстких форм політичної протидії російському експансіонізму: введення економічних санкцій проти РФ та її лідерів, припинення воєнного співробітництва, різних форм допомоги Україні, збільшення військової присутності у регіоні тощо.

Можна очікувати посилення активної підтримки США процесів, зорієнтованих на зближення країн регіону та Європи, і на послаблення їх економічної і політичної залежності від РФ. Геополітична стратегія США щодо країн регіону в цілому пов'язана з продовженням політики інтеграції регіональних держав до євроатлантичних структур.

США прихильні до відновлення територіальної цілісності України, деокупації Криму та Донбасу і зацікавлені, зрештою, у зниженні деструктивних впливів та домінування РФ у регіоні, яке значно посилилося внаслідок її агресії. Питання лише у тому, наскільки рішучими можуть бути дії Вашингтона у близькій перспективі. Напередодні президентських виборів у Сполучених Штатах посилюється критика політики Б. Обами за недостатню активність, нерішучість та слабку ефективність у питаннях України та Сирії. У вирішенні регіональних проблем США на сьогодні схильні надавати перевагу опосередкованим формам здійснення своєї політики – через політику країн-партнерів (зокрема, Німеччини та Франції) та міжнародні організації (НАТО, ОБСЄ, РБ ООН).

Одним з наслідків стало створення «нормандського формату», в межах якого відбуваються спроби мирного врегулювання подій на сході України (Мінські угоди), в якому ключова роль належить Німеччині. Водночас слід зазначити, що дії останньої не є достатньо продуктивними, що можна пояснити відсутністю необхідного досвіду активної й ефективної міжнародної політики, особливо в тому, що пов'язано з її мілітарними аспектами.

Політика Заходу, попри відмінності у позиціях різних держав євроатлантичної спільноти, продиктована насамперед міркуваннями необхідності не допустити масштабного військово-політичного конфлікту з РФ.

Головною настановою на розв'язання військового конфлікту на сході України, що відбувається за підтримки і прямої участі РФ, є настанова на винятково мирне вирішення, на якому наполягають Німеччина та Франція. Однак переговори і спроби умовляння агресора, який заперечує свою роль у війні, призводять лише до тимчасових послаблень бойових дій з постійними спалахами інтенсивної ескалації.

З огляду на розбіжність думок серед країн ЄС та зростання масштабів внутрішніх та міграційних проблем, навряд можна очікувати жорсткішої позиції ЄС щодо РФ, якщо остання вдасться до розгортання більш масштабних військових дій в Україні. За існуючих умов ЄС може влаштувати будь-яка форма «заморожування» конфлікту на теренах України, включаючи мовчазне сприйняття анексії Криму, як це сталося у випадку російської агресії проти Грузії і фактичної анексії Абхазії та Південної Осетії.

Врегулювання українсько-російських взаємин як головна передумова подолання кризи і стабілізації геополітичної ситуації на регіональному рівні має базуватися на домовленості великих держав – гарантів суверенітету і територіальної цілісності нашої держави та міжнародних організацій, відповідальних за стан безпеки у регіоні. Україна вимагатиме комплексного вирішення усього спектру проблем відновлення територіальної цілісності, не розділяючи питання анексії Криму та військових дій на Донбасі, оскільки це ланки одного ланцюга російської агресії.

У цьому контексті одним з найбільш ефективних регіональних форматів діяльності України залишається ініціатива ЄС «Східне партнерство», в рамках якої інтереси України щодо поглиблення європейської інтеграції разом з необхідністю стримування агресивної політики і дій Росії збігаються з інтересами Молдови і Грузії. «Східне партнерство» є важливим майданчиком для зовнішньополітичної діяльності України, де акцент може бути зроблений на трикутнику Україна – Молдова – Грузія в рамках спільного руху трьох країн на шляху євроінтеграції через координацію зусиль з реалізації угод про асоціацію з ЄС.

В умовах нинішньої деструктивної енергетичної політики РФ життєво важливою для забезпечення енергетичної безпеки держав регіону є диверсифікація джерел постачання енергоносіїв. Участь нашої країни в Європейському Енергетичному співтоваристві є стабілізуючим чинником, який позитивно впливає на енергетичну безпеку України на регіональному рівні. Завдяки цьому Україна за сприяння Єврокомісії отримала можливість здійснення газового реверсу через Словаччину, Польщу та Угорщину, який відіграв ключову роль у забезпеченні її енергетичної безпеки під час гострої фази газового конфлікту з Росією у другій половині 2014 року.

На цьому напрямі спостерігається солідарна підтримка України з боку Енергетичного співтовариства та Єврокомісії, які однозначно висловилися за недоцільність припинення транзиту російського газу через Україну після 2019 року та відмовилися розглядати будь-які варіанти будівництва інших трубопроводів (зокрема, «Турецького потоку») як альтернативи українському транзитному газовому маршруту.

Сьогоднішня ситуація в Європі розвивається в умовах ескалації загроз з боку Росії, яка перейшла до відкритої агресії на території України, тому концепція створення нових оборонних союзів на території ЦСЄ та Балтії є вкрай актуальною. На цьому тлі важко переоцінити важливість реалізації ідеї активного посилення співпраці, насамперед військової, між Україною та країнами ЦСЄ і Балтії. Серед уже існуючих форматів це передбачає посилення взаємодії нашої держави з країнами Вишеградської четвірки, а також з балтійськими державами.

У ширшому регіональному контексті особливої актуальності набуває формування **Балто-Чорноморської системи співробітництва** на основі поглибленого партнерства центральноевропейських країн – членів ЄС (балтійські держави і країни Вишеградської групи), а також країн – учасниць програми «Східного партнерства» ЄС (Україна, Молдова, Грузія).

Польща і Литва посідають особливе місце в реалізації євроінтеграційних прагнень нашої держави. Ці держави добровільно взяли на себе низку моральних зобов'язань перед Україною щодо захисту її інтересів в рамках ЄС, підтримки суверенітету, територіальної цілісності та євроінтеграційних прагнень нашої держави. У практичній площині на цьому напрямі створено спільний українсько-польсько-литовський батальйон для реагування на безпекові виклики в регіоні, зокрема заходи протидії гібридній війні з боку РФ.

Запуск механізму регулярних консультацій на рівні міністрів закордонних справ, а також президентів України, Польщі і Литви зможе не лише поглиблювати тристоронні відносини, але й закріпити за цими державами статус східноевропейських країн – промоутерів українських інтересів у ЄС, які перебуватимуть на першій лінії розв'язання українсько-російського конфлікту.

Польща, на думку її президента А. Дуди, має стати регіональним лідером у Балто-Чорноморському регіоні та у просторі в напрямку від Балтії до Адріатики, а також отримати фактичні (а не тільки юридичні) гарантії безпеки з боку НАТО. Ці ідеї слід трактувати не просто як спробу підвищення міжнародної ролі Польщі, але розглядати їх у контексті неминучих змін у системі європейської безпеки після агресії Росії проти України, що зруйнувала систему міжнародного права, на якій тримався світовий порядок.

А. Дуда виступає за розміщення сил НАТО на території Польщі та інших країн ЦСЄ та Балтії. На його думку, Польща фактично є не стільки рівноправним учасником Альянсу, скільки буфером між РФ та НАТО (разом з іншими «новими членами» НАТО – країнами ЦСЄ та Балтії).

Польща закликає Альянс перед загрозою агресії Росії розмістити постійні військові бази на території країн колишнього радянського блоку. Така постановка питання назріває з початку російської агресії проти України. Насправді відмова від принципу «трьох «ні» продиктована нагальною необхідністю створити передумови для реалізації гарантій безпеки для країн ЦСЄ та Балтії і стратегічно необхідна для виправлення дисбалансу сил між НАТО та РФ, що склався на сході Європи. Завдання Польщі полягає в тому, щоб довести, що Росія становить загрозу не тільки для країн Балтії, а для всього континенту, а для цього слід використовувати більш тонку риторику¹¹.

Україна зацікавлена у посиленні співпраці з країнами **Вишеградської групи (В-4)**: Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, які одностайно заявили про свою готовність працювати разом з нашою державою для використання повною мірою потенціалу «Східного партнерства» і створення необхідних політичних умов для подальшої євроінтеграції України.

Активне партнерство з В-4 дозволяє Києву успішно розвивати енергетичне співробітництво з ЄС за рахунок диверсифікації джерел постачання енергоносіїв. Газовий реверс через ГТС Польщі, Угорщини і Словаччини вже є дієвим інструментом у боротьбі з політизацією російським «Газпромом» газових відносин з Україною.

Системна криза українсько-російських взаємин поставила на порядок денний необхідність опрацювання нових форматів подальшої взаємодії України з країнами **Співдружності незалежних держав**. Російська агресія робить безглуздим перебування України у складі інституцій СНД як організації, що перебуває під повним російським контролем і не виконує покладених на неї завдань. Таким чином Україна має переводити відносини з країнами СНД переважно у двосторонній формат. Серед країн – членів СНД ключовими для нас партнерами залишаються Білорусь і Казахстан.

Білорусь входить до п'ятірки найбільших торговельних партнерів України. Саме ця країна, попри її членство у спільній з РФ Союзній державі, Митному союзу, ОДКБ, виявляє посередницькі наміри у відносинах між Україною та РФ, фактично заморожені з початком

¹¹ Wezwanie Dudy do przesunięcia rzeczywistej granicy NATO «jak walenie toporem» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-z-kraju,3/pawel-zalewski-o-wywiadzie-andrzej-dudy-dla-financial-times,568581.html>

російської агресії проти України. Це, а також фактор спільного кордону, історичної та культурної близькості робить Білорусь привілейованим партнером України в СНД.

Водночас у контексті збройної агресії РФ на сході України та можливої агресії РФ проти країн Балтії **роль Білорусі, як союзника РФ, здатна створити нові безпекові загрози в регіоні**. Відповідно, і ЄС, і Україна мають докласти спеціальних зусиль для зменшення впливу Росії на цю країну шляхом посилення комунікації з цією країною. Завдання у цьому випадку полягає у залученні Мінська до діалогу, метою якого було б досягнення нейтральної позиції Білорусі у разі подальшої ескалації російської агресії.

Казахстан є пріоритетним партнером України на пострадянському просторі і осердям її інтересів в Центральній Азії. Цьому сприяють взаємодоповнюваність індустріально-аграрних комплексів, спільні інтереси в аерокосмічній, видобувній, машинобудівній галузях, значна українська діаспора. В рамках Митного союзу Казахстан демонструє певну автономність у зв'язках з Україною. Завдання України – зміцнювати ці тенденції з перспективою на майбутнє.

Гнучка політична позиція керівництва Білорусі і Казахстану, які не схильні підтримувати агресивні дії Росії проти України, відкриває широке поле можливостей для розвитку ефективних двосторонніх політичних та економічних відносин з цими країнами.

В умовах просування спільних інтересів у європейському напрямку більш чітко окреслюється тристоронній формат відносин України, Румунії та Молдови, розпочатий у 2014 р. домовленостями щодо співпраці у питаннях енергетики, транскордонного співробітництва і безпеки.

Якщо донедавна можна було говорити про Чорне море як переважно внутрішній простір НАТО, включений у зону його відповідальності, то після подій 2014 р. країни південно-східного флангу Альянсу опинилися у ситуації «прифронтових» держав, яким загрожує російська агресія. Такі чорноморські держави, як **Румунія та Болгарія**, серйозно занепокоєні зростанням російської агресивності і російського домінування у регіоні. Внаслідок російської агресії позиції НАТО у регіоні значно послаблені. Керівництво цих держав наполягає на збільшенні військової присутності НАТО, включаючи воєнно-морські сили. Водночас політичний курс цих країн у питаннях безпеки і стабільності регіону знаходиться цілком у річищі загальної політики НАТО і визначається настановами та рішеннями ЄС.

Розвиток ситуації на **Південному Кавказі** після російської інтервенції 2008 р. залишається вибухонебезпечним. Значна російська військова присутність на Кавказі підсилює осередок регіональної

напруженості та відіграє деструктивну роль у локальних схемах конфліктного протистояння.

Грузія презентує себе як країну з проєвропейськими орієнтаціями, яка має на меті вступ до НАТО та ЄС. Маючи на своїй території окупаційні російські війська в Абхазії та Південній Осетії, ця країна прагне захистити свої національні інтереси шляхом вступу в НАТО та розбудови регіональних систем співробітництва. Грузія є ключовою ланкою транспортно-енергетичних комунікацій з Каспію до Європи, і з чорноморських країн вона найбільш зацікавлена у стабільності та безпеці регіону. З огляду на подібність геополітичних обставин та схожість євроінтеграційних прагнень України та Грузії, зміцнення двосторонніх відносин за умов сприятливої політичної кон'юнктури може бути доведене до найбільш оптимального рівня відносин співробітництва і взаємодопомоги.

Азербайджан насамперед зацікавлений у транспортуванні своїх енергоресурсів на західні ринки. Маючи стратегічну підтримку з боку етнічно спорідненої Туреччини, він включатиметься у перспективні для себе схеми співробітництва, наскільки це дозволитимуть геополітичні умови його власного існування, сильно обтяжені карабахським конфліктом. Як і Україна, Азербайджан прагне повернення окупованих територій, що реально можливо за умов значного послаблення РФ та ліквідації її військової присутності на Південному Кавказі.

Але ці сподівання вступають у суперечність з амбіціями **Вірменії**, яка сподівається на російську підтримку у протистоянні з Азербайджаном, вважаючи Нагірний Карабах власною історичною територією. Вірменія залишається країною з власними економічними складнощами та внутрішніми проблемами. Країна об'єктивно зацікавлена у виході з міжнародної ізоляції та більш інтенсивному включенні у системи регіонального співробітництва, але цьому суперечать її політика «збирання земель» та непоступливість у питанні Нагірного Карабаху.

Туреччина з 90-х років ХХ ст. напрацьовує елементи власної геополітичної моделі. Зокрема, використовуючи особливості власного геополітичного розташування та зростаючу економічну потужність, вона прагнула реалізувати ці переваги шляхом створення стабільної економічної інтеграційної структури (ОЧЕС), яка б стала регіональним центром тяжіння, і як певної альтернативи вступу до ЄС, але ідея не набула очікуваних масштабів значною мірою внаслідок внутрішніх суперечностей у регіоні.

Туреччина, проводячи активну зовнішню політику має значні шанси вийти з ситуації європейської периферії і відігравати серйозну роль у регіональній підсистемі міжнародних відносин. Маючи масштабні плани розвитку співробітництва з РФ у газовій сфері і певною мірою

дистанціюючись від подій в Україні, ця країна намагалася дотримуватись певного балансу у відносинах зі своїми північними сусідами. Зацікавленість у російському газопостачанні становить значну систему мотивацій Анкари у налагодженні і зміцненні відносин з РФ. Водночас зацікавленість Туреччини у кримськотатарському питанні і незадоволення російськими операціями у Сирії, вкупі з міркуваннями атлантичної солідарності, сприяють певному охолодженню двосторонніх відносин.

Розширення російської військової присутності у Сирії та бомбардування території опозиційних сил, включно з місцями розселення сирійських турків, створює новий осередок напруженості у ширшому Чорноморсько-Близькосхідному регіоні, у центрі якого опиняється саме Туреччина.

Після збиття російського бомбардувальника турецькими ППО розгорнувся російсько-турецький конфлікт: було введено російське ембарго на турецькі товари, призупинилося економічне співробітництво, а з іншого боку – утруднилося проходження російських суден через Босфор на тлі збереження військової конфронтації обох сторін у Сирії та в повітряному просторі. Однак після червненого масштабного теракту у Стамбульському аеропорту із 44 загиблими і сотнями поранених Туреччина змушена була зробити кроки до відновлення зовнішньополітичних зв'язків з Росією. Президент Туреччини офіційно висловив жаль президенту РФ з приводу збитого у листопаді 2015 р. російського Су-24, що порушив повітряний простір Туреччини, у відповідь Росія оголосила про зняття санкцій. Паралельно Туреччина зробила аналогічні кроки у напрямку налагодження відносин з Ізраїлем. Ці кроки, разом із поглибленням співробітництва із Саудівською Аравією та Катаром, вписуються до загальної стратегії Туреччини, спрямованої на стримування Ірану та зміцнення безпеки на Близькому Сході.

Однак нещодавнє декларативне відновлення відносин з РФ у контексті ліквідації спроби перевороту в Туреччині не зняло суперечностей між двома країнами і певною мірою ще більш ускладнило ситуацію. Після спроби внутрішньотурецького заколоту виникли також додаткові лінії напруження між Туреччиною та країнами Заходу.

Наразі Туреччина, через війну в Сирії та підйом Ірану, намагається максимально розширити своє коло дружніх держав у регіоні. Україна має враховувати такий стан речей на шляху розвитку співробітництва з Туреччиною як із складним, але вельми важливим партнером. Українська дипломатія активізує зусилля у напрямку українсько-турецького зближення на різних векторах співробітництва, включаючи оборонне.

Туреччина залишається важливим регіональним партнером нашої держави. З Україною було домовлено, зокрема, про впровадження зони

вільної торгівлі між обома країнами, співпрацю у сфері енергетики тощо. Значні перспективи обидві країни пов'язують із розвитком співробітництва у космічній галузі. Туреччина підтримує територіальну цілісність України, не визнає анексії Криму і надає сприяння захисту прав українських громадян і кримськотатарських громад на півострові.

Поглиблене співробітництво України з Туреччиною на різних напрямках, включно із створенням зони вільної торгівлі та у галузі безпеки, у перспективі може стати ключовим елементом формування нової системи регіональної стабільності і безпеки.

Загалом зовнішня та безпекова політика України, спрямована на протидію російській агресії та на розвиток модернізаційних і євроінтеграційних процесів, передбачає просування на головному стратегічному напрямку – **формування Балто-Чорноморської підсистеми міжнародної безпеки і співробітництва** для активізації процесів європейської і євроатлантичної інтеграції нашої держави та організації спільної протидії імперським амбіціям РФ, врегулювання локальних конфліктів і подолання їх наслідків. Реалізація цієї стратегії обумовлює активізацію партнерства країн регіону з відповідними структурами НАТО та ЄС, з ключовими державами Заходу у різних галузях оборони та безпеки, економічного і політичного співробітництва.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Сучасна криза міжнародної безпеки полягає, насамперед, у зіткненні двох систем уявлень про світовий порядок – геополітичної і глобалізаційної парадигм мислення. Російська агресія показала, що уявлення минулого ще зарано скидати з рахунків і що до його рецидивів також потрібно бути готовими. Російський чинник призвів до кризи міжнародної безпеки саме внаслідок кризи уявлень про характер сучасного безпекового середовища. Нова парадигма мислення і уявлень ще не отримала остаточного оформлення в теоретичній площині та практичного втілення у міжнародній політиці, у діяльності міжнародних організацій та інститутів, що залишає значний простір для реанімації традиційних геополітичних ідей і пов'язаних з ними агресивних зовнішньополітичних кроків.

Російська агресія проти України запустила процес руйнування системи європейської та трансатлантичної безпеки. Приєднання Росії до

операції в Сирії поглибило міжнародну безпекову кризу, підвищило рівень невизначеності й нестабільності. Британський референдум, на якому було прийнято рішення вийти з ЄС, став додатковою передумовою руйнування попереднього світового порядку, що склався після завершення холодної війни.

Зміни у міжнародному безпековому середовищі створюють з погляду інтересів України низку суперечливих тенденцій. Негативною є ситуація дисбалансу системи безпеки в Європі та світі й підвищений рівень невизначеності, пов'язаний з цим, а також перемикання уваги головних партнерів України – НАТО та США – до подій на Близькому Сході.

Послаблення південно-східного флангу НАТО внаслідок нарощування російської військової потуги у регіоні, анексії Криму та воєнних дій на Донбасі викликало неабияку стурбованість керівництва Альянсу. Порушення військово-політичного балансу сил у регіоні вимагає відповідної реакції з його боку. Можна очікувати посилення військової активності НАТО у регіоні у вигляді проведення військових навчань, розширення військових баз та постійної присутності кораблів країн НАТО в акваторії регіону.

В умовах системної кризи міжнародної безпеки НАТО здійснює суттєві кроки в напрямку адаптації до нових викликів і загроз – насамперед у стримуванні російської загрози, а також у боротьбі з терористичною організацією ІД. Ситуація випробування спроможності НАТО, попри негативні очікування щодо його майбутнього, поширювані Росією та в деяких інших країнах, включно з країнами-членами, стимулювала процес відновлення ролі Альянсу як ключового складника європейської безпеки.

Тенденція до відновлення ролі НАТО спонукає Україну активізувати рух у напрямку євроатлантичної інтеграції. **Зважаючи на продовження НАТО політики відкритих дверей**, питання членства має залишатися на порядку денному відносин України з Альянсом, поступово набуваючи більш чітких обрисів. У подальших відносинах з НАТО також слід використати **нову стратегічну лінію Альянсу щодо інструменту партнерства й активно долучатися до впровадження програм, які мають на меті поширення стабільності на території країн-партнерів.**

Нинішня ситуація глибокої міжнародної кризи, поряд із подальшим наростанням безпекових ризиків і загроз, містить у собі також додаткові можливості. Зміни у безпековому середовищі зменшують вагу деяких «закам'янілих» негативних факторів у системі міжнародних відносин України, таких як безплідні багаторічні дискусії з партнерами з ЄС про право України на «європейську перспективу». Тепер, після рішення Британського референдуму про вихід з ЄС, **питання членства**

в ЄС як кінцевої мети європейської інтеграції втрачає роль безумовної цінності. Це впливатиме на порядок денний відносин Україна – ЄС у середньостроковій перспективі.

Натомість мета досягнення стандартів НАТО і процес інтеграції до євроатлантичних структур, а також участь України у діяльності та створенні регіональних систем безпеки у короткостроковій та середньостроковій перспективі виходять на перший план.

Для вирішення ключового питання регіональної безпеки – звільнення захоплених РФ територій – **важливо розробити загальну концепцію деокупації у співпраці з країнами регіону та зацікавленими державами ЄС і НАТО, країнами-гарантами безпеки України, міжнародними організаціями з питань безпеки, для чого налагодити широкий міжнародний діалог.** При цьому враховувати особливості процесів деокупації територій для ситуації у різних країнах регіону: Молдові, Грузії, Україні, Азербайджані.

Припинення дестабілізуючих дій та повернення російської влади до цивілізованих форм відносин із сусідами зробить можливим формування неконфронтаційної моделі взаємодії країн великого простору від Балтики до Чорного моря. Передумовою є беззастережне виведення російських військових контингентів з окупованих територій України та з інших зон регіональних конфліктів, а також винесення на порядок денний питання щодо повернення Україні анексованих українських територій – Автономної Республіки Крим та м. Севастополь.

Для подолання небезпеки поширення зовнішніх деструктивних впливів важливо поглибити розвиток співпраці з країнами-партнерами та міжнародними організаціями, **продовжити вдосконалення міграційного законодавства відповідно до міжнародних норм, посилити режим функціонування кордонів держави, особливо на східному напрямку.**

З метою формування клімату довіри у регіоні важливо також сприяти активізації міжнародних структур різного рівня та напрямків діяльності. Останні мають використати свій авторитет для підтримки демократичних процесів у регіоні, сприяти розгортанню інтенсивного діалогу демократично налаштованих політичних партій та рухів регіональних країн.

У контексті розвитку демократичних процесів та протидії дезінформації з боку РФ стоїть також питання **формування регіонального інформаційного простору як складника загальноєвропейського.**

Маючи на увазі саме неконфронтаційну модель побудови майбутньої регіональної підсистеми міжнародної безпеки, **Україна підтримує комплексний підхід, який передбачає формування системи взаємодії регіональних структур Чорноморсько-Балтійського простору з метою**

вирішення існуючих проблемних питань у сфері політики, економіки та безпеки регіону в цілому. У його рамках має бути чітко визначена роль ЄС та НАТО у зміцненні безпеки та підтримці стабільності в регіоні. Доцільно розробити також напрями взаємодії ОБСЄ з цими організаціями у сфері безпеки, а також визначити механізми реалізації цих напрямів на перспективу.

Криза всередині ЄС гранично загострилася. *Brexit* засвідчив, що Європейський проект може зберегтися лише за умови проведення докорінних структурних реформ. Для України ця ситуація породжує амбівалентні наслідки: разом із подальшим зростанням спільних безпечових ризиків та поряд із видимими віднедавна ознаками суспільного розчарування у євроінтеграційному курсі, **відкривається також вікно нових можливостей**. Серед них – **імовірне переосмислення і підвищення ваги формату відносин асоціації з ЄС** (у разі вибору такого формату для майбутніх відносин ЄС з Великою Британією) та поштовх для участі у потенційних нових – дрібніших та гнучких – інтеграційних альянсах з країнами Балто-Чорноморського регіону.

Україна, маючи головну мету входження в європейські структури, все ж **знаходиться у несприятливій соціально-економічній ситуації, вихід з якої можливий за допомогою досить жорстких заходів у напрямку радикальних реформ, незважаючи на відповідне посилення соціальної напруги**.

Ефективна зовнішня політика України у регіоні в стратегічному плані дозволить зміцнити політичну підтримку нашої держави, інтенсифікувати економічні відносини, а також залучити регіональних партнерів України до формування нової архітектури безпеки, політичних та економічних відносин, що постане після ліквідації наслідків російської агресії.

Реагування на сучасні виклики та загрози в умовах послідовного входження України у європейську та світову економічну і політичну систему, активних внутрішньополітичних демократичних перетворень потребує формування принципово нової системи національної безпеки, яка має відповідати масштабам існуючих загроз, бути дієво інтегрованою у систему міжнародної і регіональної безпеки як їх невід’ємний складник.

Актуальною є потреба оновлення зовнішньополітичної доктрини України, переформулювання й уточнення змісту і пріоритетності цілей інтеграції до НАТО та ЄС, які переживають період серйозних перетворень. Відповідно, **має бути уточнений і оновлений зміст порядку денного для європейської та євроатлантичної інтеграції України, посилено заходи для збереження й підвищення рівня громадської підтримки зовнішньополітичних пріоритетів держави**.

ЗМІСТ

Вступ	3
1. Криза системи міжнародної безпеки в умовах російської агресії	4
2. Близькосхідно-Чорноморський простір як вузол глобальних суперечностей	11
3. Російська загроза та суперечливість європейського середовища безпеки	17
4. Трансформація стратегічної оборонної політики НАТО	24
5. Потенціал спротиву та формування регіональної підсистеми міжнародної безпеки	35
Висновки та рекомендації	47

Наукове видання
Серія «Національна безпека» Випуск 11

ПАРАХОНСЬКИЙ Борис Олександрович
ЯВОРСЬКА Галина Михайлівна

**СИСТЕМНА КРИЗА МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ:
БЛИЗЬКОСХІДНО-ЧОРНОМОРСЬКИЙ ПРОСТІР**

Аналітична доповідь

Літературний редактор: *Н. П. Яценко*
Коректор: *О. М. Романова, О. І. Сабадаш*
Комп'ютерне верстання: *О. Л. Чернявський*
Відповідальний за випуск: *О. М. Романова*

Оригінал-макет підготовлено
в Національному інституті стратегічних досліджень:
вул. Пирогова, 7-а, Київ-30, 01030
Тел/факс: (044) 234-50-07
e-mail: info-niss@niss.gov.ua

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 3,02.
Наклад 150 пр. Зам. № ДФ 452

ПП «Видавництво «ФЕНІКС»
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 271 від 07.12.2000 р.
03067, м. Київ, вул. Шутова, 13-б.
www.fenixprint.com.ua